

Міністерство освіти і науки України
Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Миколаївський державний гуманітарний університет
імені Петра Могили
комплексу “Києво-Могилянська академія”

Ю.В.Котляр

**ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН
ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1917-1931)**

Монографія

Київ-Миколаїв
Видавництво МДГУ імені Петра Могили
2008

УДК 94-054.57 (477.7) “1917/1931”

ББК 63.3 (4 Укр. 7) 61

Рекомендовано до друку Вченою радою Миколаївського гуманітарного університету імені Петра Могили (Протокол №5 від 17.01.2008)

Ю.В.Котляр. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931)*. – Київ -Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – Серія “Україна: історія і сучасність”. – Випуск 5. - с.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор **В.Д.Сусоров**
доктор історичних наук, професор **В.П.Шкварець**

У монографії вперше на основі архівних документів досліджується повстанський рух етнічних меншин Півдня України, який був направлений проти денікінщини та більшовицько-тоталітарного режиму. Виділені особливості повстанської боротьби німецького, кримськотатарського, польського та єврейського населення.

Для викладачів, науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією національних меншин України.

ISBN

© МДГУ імені Петра Могили, 2008

© Ю.В. Котляр, 2008

* Видання стало можливим завдяки фінансової допомоги (дотації) Канадського інституту українських студій Альбертського університету (з програми дослідження Східної України ім. Ковальських)

ЗМІСТ

Вступ

Розділ 1. Історіографія проблеми

Розділ 2. Становище етнічних меншин в період Української революції

- 2.1. Діяльність Центральної Ради по забезпеченню прав національних меншин України.
- 2.2. Етнонаціональна політика режиму П.Скоропадського.
- 2.3. Становище національних меншин за Директорії УНР.
- 2.4. Більшовицька та білогвардійські доктрини розв'язання національного питання.

Розділ 3. Національні меншини у повстансько-партизанському русі (1917-1920 рр.)

- 3.1. Напрями і типологія повстанського руху на Півдні України.
- 3.2. Кримськотатарські повстання
- 3.3. Єврейські погроми на Півдні України і повстанство.
- 3.4. Німецьке і болгарське населення у повстанській боротьбі.

Розділ 4. Етнічні меншини в добу тоталітаризму

- 4.1. Регулювання середовища національних меншин державними органами влади
- 4.2. Адміністративно-територіальні перетворення національних одиниць
- 4.3. Польський фактор в антибільшовицьких виступах 1920-1921 рр.
- 4.4. Етнічні меншини у антикомуністичних акціях 1921-1931 рр.

Висновки

Бібліографічні посилання

Вступ

Прошло майже сімнадцять років існування незалежної України. Термін надзвичайно короткий для вирішення її економічних, політичних і соціальних проблем. Історично склалося так, що Україна переживає не одну, а цілих три трансформації: перехід від диктатури до демократії, від стану напівколонії до незалежності, від економічної кризи до оздоровлення і розвитку господарства. Пріоритетне значення має процес духовного відродження України. В цьому контексті не слід забувати про багатоетнічність нашої країни і особливо її Південного регіону. Поряд з українцями, значний відсоток населення Півдня України становлять слов'янські етноси: росіяни, поляки, болгари, чехи й представники інших мовних груп, зокрема німці, євреї, молдовани, татари.

Більшість цих спільнот об'єднує те, що вони протягом століть знаходилися у відриві від основного масиву свого етносу в умовах українського середовища й активно взаємодіяли з українцями. Такі спільноти умовно названі етнонаціональними. Їх виникнення пов'язано з різними факторами, зокрема зі зміною кордонів, колоніальною політикою, міграційними процесами, еміграцією або депортаціями.

Сучасні дослідники не ототожнюють поняття “етнос” і “нація”, розуміючи під поняттям “нація” сукупність громадян однієї держави. Цей підхід відбиває трактування сучасної американської нації, де чітко розмежовується національна та етнічна ідентифікація. Для країн, у яких домінуючим був моноетнічний чинник формування суспільства, таке трактування нації є неприйнятним. В Україні, як і в інших пострадянських державах, поняття “національність” пов'язується не з громадянством, а з етнічним походженням, яке усвідомлюється як національна приналежність.

Ми схильні приєднатися до тих авторів, які визначають націю як ступінь розвитку етносу та суспільства, як етнічний колектив, що усвідомлює свою природно-історичну спільність і організований у формі національної держави. Групи з відмінною етнічною ідентичністю в межах утворюваних національних держав й становлять національні меншини.

Виникнення етнічних меншин пов'язане з формами існування етносів: компактною (ареальною) - в межах однієї території та розсіяною (дисперсною) - на різних територіях. Групи етносу, що зберігають його якісні ознаки - мову, культуру, релігію, відчуття тотожності з ним на іноетнічних територіях і становлять меншість по відношенню до корінного етносу, називають етнічними меншинами. Більшість етносів, які представлені в Україні як меншини, існують у формі самостійних етнополітичних організмів - національних

держав, за винятком циган. Що ж стосується кримських татар, кримчаків і караїмів, то на них поширюється статус національних меншин, хоча в історичному минулому ці етноси формувалися на території України і мали тут свою державність (кримські татари) [1].

Термін “етнічна меншина” виник у 50-х рр. ХХ ст. із вживається як синонім терміну “національна меншина” з постійними намаганнями замінити і витіснити з наукового обігу останній. Частина авторів вважає термін “меншина” образливим і наголошує на доцільності використання більш толерантного наукового поняття “національна та етнічна група”.

На наш погляд, поняття “етнічна” і “національна меншина” не тотожні, хоча й близькі за змістом, оскільки вони є похідними від категорій “етнос” і “нація”. Поняття “етнічна меншина” ширше за змістом, ніж національна. Під національною меншиною слід розуміти групу осіб, яка, зберігаючи риси етнічної меншини, претендує на особливі політичні права, включаючи національно-територіальну автономію [2]. Національними меншинами є громадяни України, які, не будучи етнічними українцями, об’єднані почуттям національного самоусвідомлення та спільності між собою, мають етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність [3].

Щоб визначити методологічну концепцію поняття “національна меншина”, треба чітко уявити, що під цим терміном об’єднується два поняття – “нація” та “етнос”. Етнос – це основоположна, стабільна й прогресивна форма життєдіяльності населення планети. Етнічність охоплює інтереси не лише частини населення, окремих прошарків населення, політичних партій, а й відображає інтереси всього населення даної держави. Суспільство є передусім сферою діяльності, етнос – це сфера життя людей. Лише в гармонійному поєднанні національних та загальнолюдських цінностей можна досягти справжнього пріоритету національних інтересів над політичними або становими.

Щодо змісту поняття “нація”, то серед сучасних істориків, етнологів, політологів, соціологів та філософів існують різні думки, які можна об’єднати у дві групи. Перша з них представляє ті, які дають можливість трактувати “націю” як людську спільність, що базується на культурних та психологічних характеристиках. Для неї обов’язковим є єдина свідомість і спільне походження. Однією з ознак нації є також те, що вона існує в межах однієї території. Представники другого напрямку трактують націю як державу. Однак, незважаючи на різні точки зору у визначенні поняття “нація”, на нашу думку, “етнос” є значно ширшим поняттям. Тому етнічна та національна меншина є різними поняттями.

Таким чином, це своєрідний різновид спільноти людей, яка базується на їхньому спільному походженні, має єдині для її членів культурно-мовні характеристики, психологічні орієнтації та усвідомлення належності до цієї спільноти. Внутрішнє життя й діяльність національної меншини у поліетнічному суспільстві реалізується через власні організації та

об'єднання, навчальні та мистецькі заклади тощо. Життєдіяльність її та перспективи розвитку залежать від внутрішніх та зовнішніх чинників. До перших належать кількісний склад, наявність певної соціологічної структури, відповідного рівня конституційної наповненості. До зовнішніх чинників відноситься політика держави щодо національних меншин, межі можливостей зв'язків із ядром відповідного етносу, стан міжетнічних стосунків у країні проживання тощо.

Таким чином, з'ясування змісту поняття “національна меншина” у його природному зв'язку з поняттями “нація” та “етнос” стає важливим фактором дослідження етнонаціональних процесів в Україні, служить ключем для розуміння статусу національних меншин, їх участі в державотворчих процесах, для пошуку шляхів удосконалення та гармонізації міжетнічних відносин.

Згідно з підрахунками М.Кордуби, М.Шаповала і В.Солдатенка в 1914 році Степова Україна (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та українські частини Кубані й Ставропілля) мали: 240822,8 км² та 10810500 чоловік (українців - 6475770, росіян - 2598590, поляків - 62250, євреїв - 658820, німців - 368730, інших національностей - 395220 осіб) [4].

Якщо брати території сучасних Миколаївської, Одеської та Херсонської областей, то в першій чверті ХХ ст. там переважали колоністські поселення національних меншин. Німецькі, болгарські, єврейські громади жили єдиними колективами [5] і, звичайно, спільними зусиллями намагалися протидіяти хаосу революційних перетворень. Приблизна кількість колоністів на вказаній території Півдня України була такою: євреї - 7,38%, від загальної кількості жителів, німці - 6,22%, а болгары - 1,05% [6]. Крім того, за національним складом серед населення України на 1917 рік українці склали 71%, росіяни - 11,7%, євреї - 8,2%, поляки - 4,5%, німці - 1,9%, всі інші нації становили менше 1% [7]. Враховуючи наявні цифрові викладки, роль фактору національних меншин у героїчних і трагічних подіях української революції та доби тоталітаризму важко переоцінити.

У наш час, в умовах незалежної України, створюються можливості не лише для відродження і всебічного розвитку різних етнонаціональних груп, а й посилення їхніх соціально-економічних, політичних і культурних зв'язків зі своєю нацією, що об'єктивно протидіє процесам примусової асиміляції та денаціоналізації, які мали місце в минулому.

Звернення до минулого дає змогу визначити правильні орієнтири в житті, ефективні методи розв'язання назрілих проблем. Багатовікова історія України містить у собі величезний обсяг важливого і повчального матеріалу. Пізнання минулого відбувається одночасно з новим розумінням місця, ролі і завдань історичної науки в суспільстві, висвітленням її актуальних проблем.

Однією з таких проблем, що викликає особливий інтерес у науково-теоретичному плані, є участь етнічних меншин у повстанському русі селян Півдня України. Об'єкт дослідження даної роботи – це роль етнічних меншин у боротьбі проти існуючих режимів у період з 1917 по 1931 рр. Хронологічний початок висвітлення подій – 1917 рік, а завершення – 1931. Такі хронологічні рамки дають змогу показати напрями національних повстанських виступів: антибільшовицький, антиденікінський і антикомуністичний та прослідкувати його на конкретних фактах. Вивчення проблем повстанського руху на Півдні України необхідне, бо допомагає зрозуміти значення аграрного питання і національно-політичних проблем у першій третині ХХ століття.

Повстанський рух Півдня України вписав своєрідну сторінку в історію України. Він увібрав у себе головні протиріччя, які характерні для такого суспільного явища, як громадянська війна: ставлення селян до радянської влади, співвідношення “селянської вольниці” та дисципліни “твердої влади”. Нестабільна політична ситуація, обтяжена Першою світовою війною, постійна зміна влад, невирішеність аграрних, національних, військових та релігійних проблем штовхнули селян на боротьбу за встановлення власної “селянської влади”, яка повинна допомогти вижити в скрутній ситуації і дати землю.

Представники етнічних меншин Півдня України були поставлені перед вибором: більшовицька чи денікінська влада, але кожна з них проводила антиселянську політику. Тому повстанський рух набував різних напрямків. Ці напрямки вважалися протилежними, але між ними було багато спільного, бо вони були проявом єдиного повстанського руху селян Півдня України, який розпочався ще в 1917-1918 роках. Головна різниця між вищезгаданими виступами полягала в тому, що багатоетнічне селянство весною-літом 1919 року своїм ворогом вважало більшовиків, які створювали комуні, проводили продрозверстку та примусову мобілізацію, а восени цього ж року, порівнявши денікінщину з владою більшовиків, прийшло до висновку, що денікінщина ще гірша, бо за її панування повністю забирали землю, насаджуючи поміщика, і теж проводили реквізицію та мобілізацію. Усі ці дуже схожі причини призвели до нового спалаху повстанського руху селян у 1919 – 1920 рр. Історія на Півдні України повторилася в 1921-1931 рр., коли піднялася нова хвиля антикомуністичної боротьби.

Враховуючи актуальність проблеми участі етнічних меншин у повстанському русі селян Півдня України 1917-1931 рр. та відсутність узагальнюючого дослідження з цієї теми, ми здійснюємо спробу дати їй наукове висвітлення. Не претендуючи на вичерпне розкриття проблеми, в роботі висувуються такі завдання:

- Проаналізувати стан наукової розробки проблеми;
- Показати становище етнічних меншин в період Української революції;

- Визначити напрями і типи повстанського руху на Півдні України;
- Охарактеризувати кримськотатарські повстання;
- Виявити, чи були зв'язані єврейські погроми з повстанством;
- Описати повстанську боротьбу німецького і болгарського населення;
- Дати характеристику становища етнічних меншин в добу тоталітаризму;
- Вказати значення польського фактору в антибільшовицькій боротьбі 1920-1921 рр.;
- Показати роль національних меншин в антикомуністичних діях 1921-1931 рр.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ 1. Історіографія проблеми

Історіографія становища етнічних меншин на Півдні України представлена як узагальнюючими працями з історії України, так і спеціальними дослідженнями, присвяченими розвитку міжнаціональних відносин етнічних груп. Упродовж останнього десятиріччя в Україні зростає увага до дослідження етнонаціонального розвитку суспільства, відбувається подальша теоретична та концептуальна розробки проблеми.

Досліджуваної проблеми, певною мірою, торкаються автори загальних праць, присвячених міжнаціональним відносинам в Україні на тому чи іншому етапі її історичного розвитку.

Серед перших друкованих праць, присвячених дослідженню питань громадянської війни, повстанського руху селян і частково етнічним меншинам, слід відзначити роботи М.Какуріна, Р.Ейдемана, в яких автори намагалися визначити характер громадянської війни, розкрити її особливості, виходячи з географічного положення України, специфіки політичної і військової ситуації та національних відносин [1].

У післявоєнних роботах збільшився обсяг використаних джерел. Проте гіпертрофованій показ керівної ролі Комуністичної партії (більшовиків), замовчування діяльності інших партій, а то й просто перекручення фактів знецінило більшість публікацій. Головну роль, звичайно, зіграв культ особи Й.Сталіна та атмосфера того часу, яка не пропускала інший матеріал. Враховуючи вказані труднощі, можна відмітити лише роботи М.Супруненка та А.Лихолата [2], в яких більш повно висвітлюється розгортання масового повстанського руху селян у Південній Україні. Хоч і вони не позбавлені упереджених підходів авторів до проблеми.

Після смерті Й.Сталіна політична атмосфера пом'якшилась і було створено кращі умови для висвітлення проблеми національного повстанського руху. У загальних працях недостатньо приділялось уваги повстанському руху, показано його однобічно, на застарілих фактах, часто неправильних [3]. Особливе місце займають монографії П.Балкового та М.Супруненка [4], в яких продовжено розгляд партизанського руху селян, подано обґрунтовану і широку картину всенародного опору військам А.Денікіна.

Двадцятишеститомна “Історія міст і сіл Української РСР” [5] ввібрала в себе красназнавчий та джерельний матеріал, до якого мали доступ історики. Це була найкраща на той час робота з багатим фактичним матеріалом. Не дивлячись на те, що видання застаріло і вимагає суттєвої переробки і доповнення, загалом праця є однією із головних фактологічних

баз з багатьох проблем історії України і національного повстанського руху зокрема.

Значною політичною подією став вихід восьмитомної “Історії Української РСР”, в якій окремий том присвячений громадянській війні та партизанському руху селян. Певне значення мав енциклопедичний довідник “Великий Жовтень і громадянська війна на Україні” [6]. Проте й цим виданням притаманні світоглядна вузькість і суб’єктивізм.

Спеціальні праці розглядали окремі аспекти повстансько-партизанського руху селян Півдня України. В 20-х - 30-х роках вийшли перші такі роботи. Деякі з них мали суб’єктивний характер, хоча й не замовчували причини повстанського руху селян, виділяючи його позитивні та негативні сторони. Історіографія цих праць подана в монографії Є.Шаталіної. На жаль, більшість з них у подальшому виявилися закритими для науковців, а історики повоєнного покоління мали можливість познайомитися лише з деякими номерами журналів “Літопис революції”, “Пролетарська революція”, “На аграрном фронті”, де, головним чином, друкувалися ці матеріали. У статтях Д.Кіна, М.Мальта, Я.Максименка [7] виділено аграрне питання та мобілізацію як головні причини виникнення селянського руху.

Повстання німців-колоністів 1919 року проти більшовицького режиму найбільш повно висвітлює стаття одеських авторів С.Когана та Н.Межберга [8]. Автори, характеризуючи повстанський рух колоністів, дають можливість читачу самому “докопатися” до справжніх причин його виникнення. Із публікації видно, що С.Коган та Н.Межберг намагалися дати об’єктивну характеристику повстанського руху, направленого проти більшовиків. Проте існуюча цензура не допустила такої оцінки. І тому головна причина повстання – невирішеність національного питання радянською владою більшовиків залишилася тільки в чорновому варіанті статті, що зберігся в фондах державного архіву Одеської області [9]. У журнал вона не ввійшла.

Крім журнальних публікацій, виходили істпартівські видання, пов’язані з проблемами повстансько-партизанського руху селян. Серед них науковим рівнем вирізняється праця М.Кубаніна. Її автор зробив сміливу на той час спробу визначити соціальний характер махновщини, переконував, що в 1919 році махновський рух був загальноселянським, масовим і лише в 1920 - 1921 роках - куркульським. На початку 30-х рр. такі висновки було визнано шкідливими, і книга на довгі роки потрапила до спецфонду [10].

В цілому наукові праці, видані в 20-х – 30-х роках ХХ ст., вперше висвітлили питання, що і нині залишаються маловивченими. Вони є важливою історіографічною базою для дослідження історії національного повстанського руху селян Півдня України.

У 60-х рр. вийшло ряд праць одеського історика М.Раковського, присвячених питанням громадянської війни, григор’євщині та повстанням німців-колоністів на Півдні

України [11].

В 70-80-ті рр. продовжували виходити роботи одеських істориків з проблем громадянської війни та махновщини [12]. Певне значення в плані періодизації партизансько - повстанського руху мала монографія О.Кучера [13]. Проте автор вважав антибільшовицькі повстання контрреволюційними.

Якщо оцінювати загальний внесок радянської історичної науки у вивчення національного повстанського руху селян України, необхідно відмітити, що цей доробок був значним. Саме в радянській час почалося активне вивчення і введення в науковий обіг джерельних матеріалів, активна розробка і осмислення окремих аспектів цієї важливої проблеми. Незважаючи на деякі помилкові підходи до концепції повстанського руху селян, все ж були створені сприятливі умови для його подальшого вивчення, проте спеціальних праць, присвячених повстанському руху представників національних меншин було мало.

В українській історіографії не вщухає інтерес до проблем вітчизняної історії періоду національної революції, громадянської війни та становлення тоталітарного суспільства і особливо до ролі в усіх цих неоднозначних подіях етнічних меншин. В сучасних наукових доробках розглядаються як загальні питання, так і окремі їх аспекти. Потрібно зазначити, що ці дослідження відзначаються, в першу чергу, фаховою відповідальністю. Автори намагаються не тільки вразити читача новими, сенсаційними фактами, але й глибоко проаналізувати їх через призму тогочасних політичних, економічних та соціокультурних факторів.

У спеціальних працях помітна тенденція до переосмислення історії на засадах об'єктивності та історизму. Велику допомогу в цій справі надають сучасні періодичні видання. Цикл статей В.Улянича розкриває невідомі сторінки повстанського руху селян, їх національну боротьбу. Новий погляд на повстанський рух, зокрема його "зелену" течію, показує у своїй праці В.Ластовський, а В.Ткаченко намагається всебічно розглянути отаманщину [14].

Виходять також монографії і збірки наукових праць, що базуються на нових підходах. Так, В.Верстюк і В.Волковинський розглядають анархістський рух і махновщину. С.Кульчицький висловлює думку, що політика "воєнного комунізму" послужила причиною антибільшовицьких повстань, а О.Ресент досліджує динаміку соціальних процесів в Україні у 1917 -1920 рр.[15]. Заслужують схвалення чіткістю постановки питань та концептуальним формуванням назв публікації П.Захарченка, який досліджує селянські повстання доби Української держави гетьмана П.Скоропадського. Повстанський рух 20-х років ХХ ст. висвітлюється у ряді праць О.Ганжі [16]. Особливо це стосується розкриття питання про "політичний бандитизм".

Неординарним явищем сьогодення є подвижницька діяльність Р.Ковалю, яка включає цикл радіопередач на Першому каналі Українського радіо “Отамани Гайдамацького краю”, та історичні публікації, що повертають імена провідників революційного повстанського козацько-селянського руху 1917-1920-х років, який тривалий час незаслужено був затаврований як “бандитський” та “анархічний” [17].

Однією з найбільш помітних колективних монографій останнього часу стала праця співробітників Інституту історії України НАН України “Політичний терор і тероризм в Україні”. У ній висвітлені проблеми громадянської війни, державного терору як методу експропріації селян-власників. Слід виділити також роботу миколаївських учених “Миколаївщина: літопис історичних подій”, що містить нариси про повстанський рух [18]. Серед праць останніх років, що стосуються повстанської боротьби, слід виділити монографії Ю.Котляра, М.Шитюка, Є.Горбурова та статті В.Шкварця, С.Богана, які, використовуючи невідомий раніше фактичний матеріал, дають можливість зрозуміти значення селянського фактора в історії Півдня України [19].

У роки незалежності вийшло ряд праць істориків і політологів, у яких проблематика міжнаціональних стосунків аналізується з позицій нового бачення [20]. Серед них праці науковців Інституту історії України та Інституту національних відносин і політології НАН України [21]. У них на основі невідомих раніше архівних документів показано становище німців, євреїв, поляків, болгар, татар в умовах нової економічної політики та під час становлення тоталітарної системи [22]. Деякі з них присвячені Півдню України [23]. В цілому ж, у статтях, що торкаються проблем історії етнічних меншин, переважає вивчення економічних проблем, соціальних аспектів національно-культурної політики, тоді як питання національних повстань практично не висвітлені.

В останні роки зросло значення краєзнавства в загальній системі історичних наук. Деякі відомості про повстання представників національних меншин можна знайти в матеріалах регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференцій, що відбувались у Києві, Одесі, Херсоні [24]. Особливої уваги заслуговує робота науковців Запоріжжя, які регулярно проводять науково-практичні конференції, де досліджуються етнонаціональні процеси на Півдні України [25].

Важливо, що деякі питання розвитку національних меншин південноукраїнського села знаходять своє відображення у дисертаційних працях Л.Скотнікової, А.Черкаського, М.Шитюка [26].

Однак, праць, які торкаються проблеми участі національних меншин Півдня України у повстанському русі селян Півдня України, надзвичайно мало. Серед них можна виділити

ряд статей Ю.Котляра, С.Богана, В.Чопа, А.Шевчук [27], де розглядаються прояви повстансько-партизанської боротьби окремих етносів України.

Таким чином, питання національного повстансько-партизанського руху на Півдні України (1917-1931 рр.) в руслі проблеми повстанського руху селян висвітлено недостатньо в радянській та сучасній українській історіографії. Це є суттєвим аргументом на користь актуальності досліджуваної проблеми. Навіть той доробок, який є в нашому розпорядженні, має певні, інколи досить значні недоліки фактологічного та світоглядного характеру, і не може задовольнити науковців.

Необхідність вивчення і переосмислення національного селянського повстанського руху України є давно назрілою, але дуже складною проблемою. Труднощі полягають у недостатності введених до наукового обігу джерел, а також слабкою вивченістю деяких вихідних даних, особливо це стосується Півдня України. Тому вважаємо, що наша монографія, яка носить узагальнюючий характер, буде певним внеском у процес вивчення повстанського руху етнічних меншин південноукраїнського села.

Розділ 2. Становище етнічних меншин в період Української революції

2.1. Діяльність Центральної Ради по забезпеченню прав національних меншин України

Початок ХХ ст. загострив національні проблеми Російської імперії, ознаки чого проявилися ще у період революції 1905-1907 рр. Перша світова війна і перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. у Росії активізували демократичні процеси в Україні, привели до згуртування національних сил, завдяки чому на початку березня 1917 р. у Києві було створено Центральну Раду. З огляду на невід’ємне право українського народу на самовизначення та відродження багатовікової державної традиції, а також реалії політичної ситуації в Росії, Центральна Рада, що на початку функціонування мала лише статус міської громадської організації, поступово здобула загальне визнання різних суб’єктів політичної системи, що зафіксували з’їзди, конференції, численні збори, і активно розширювала свої повноваження. Вона перетворилася на провідника національно-визвольної боротьби всього українського народу, який демонстрував прагнення до створення суверенної держави.

Однак потрібно було врахувати і поліетнічний фактор тогочасної України, адже значний відсоток її населення становили етнічні меншини. Науковці мають у своєму розпорядженні такі дані про національний склад населення на теренах України:

Всього жителів України на 1914 р. - 46012000 осіб.

Це населення складалось:

з 32662000 українців -	71%
з 5376800 росіян -	11,7%
з 2079500 поляків -	4,5%
з 3795760 євреїв -	8,2%
з 871270 німців -	1,9%
з 435540 волохів -	0,9%
з 104780 греків -	0,2%
з 39400 вірмен -	0,1%

Трохи більше 1% становили представники інших національностей (разом) [1].

Ці дані вперше використав основоположник української соціології М.Шаповал у книзі “Велика революція і українська визвольна програма” [2], як вихідні для будь-яких логічно-

структурних побудов, і їх істинність практично ніколи не викликала серйозних сумнівів чи заперечень.

Становище етнічних меншин в Україні після Лютневої революції 1917 р. було неоднозначним. Це пояснювалося тим, що новий орган влади Російської Федерації – Тимчасовий Уряд – у Декларації від 3 березня 1917 р. відмінив усі національні обмеження для громадян, ухвалив низку інших демократичних правових документів, покликаних забезпечити дотримання прав людини [3, 4]. Водночас Україна продовжувала перебувати під загальноросійською юрисдикцією, а її населення фактично залишалося громадянами Російської Федерації. Реальні зміни цього становища могли відбутися лише після врегулювання форми державного устрою Росії, а це постійно відкладали на невизначений термін – до проведення Установчих зборів.

Повалення російського самодержавства означало для українців, крім всього іншого, й те, що з безправного об'єкта етнополітики вони перетворилися в її активного суб'єкта. Тепер вже українській владі - Центральній Раді, іншим політичним чинникам української революції належало визначитися в змісті власної етнополітики. Адже було цілком очевидним, що етнополітичному фактору у визвольній боротьбі українського народу належало одне з визначальних місць.

Відтак, з самого початку української революції політиці щодо національних меншин в Україні надавалося першорядне значення. В цьому плані основоположною засадою представницького органу українського народу - Центральної Ради, було визнання рівноправності всіх націй і народностей, що проживали в Україні.

Вже в перших виступах лідерів Центральної Ради з приводу утвердження української державності вимальовувалися контури майбутнього закону “Про персонально-національну автономію”. У статті “Народностям України” М.Грушевський зазначав: “Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затоптати інших народностей і обмежувати їх значення до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії... Ми виступаємо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, у котрого політичну розважність ми твердо віримо й високо її ставимо, нас у тим напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української національності не будуть націоналістами” [5].

Роз'яснюючи прагнення українського народу створити незалежну державу й передбачаючи можливість неоднозначного ставлення національних меншин, Грушевський зазначав: “Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для

того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії” [6].

“Ми не на те цілими поколіннями боролись і страждали за права нашого народу, щоб з хвилиною, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету - приборкування інших народностей і панування над національними меншостями великої української землі, - наголосив голова Центральної Ради, дискутуючи з опонентами. - Ми не на те доводили право кожної народності на її національне самовизначення, аби тепер відмовити якій-небудь народності свого права” [7].

Концептуальними напрямками цього М.Грушевський вважав таке: надання білорусам, росіянам, євреям, чехам, молдаванам, мусульманам та іншим національностям пропорційного представництва в органах влади, можливості використання ними рідної мови, в тім числі у школах, вільного утворення культурних і релігійних товариств, виділення коштів для їхньої діяльності з державного бюджету тощо.

Як показала подальша практика, така позиція керівництва Ради не була кон’юнктурним кроком, розрахованим на досягнення тимчасового успіху. Свідома частина українського суспільства, яке впродовж століть на власному досвіді відчувало національний гніт, з розумінням ставилася до національних почуттів інших народів і тісно пов’язувала власне національне визволення, прагнення автономії України з інтересами іноетнічної спільноти. Про це свідчать, зокрема, рішення численних громадсько-політичних форумів - як таких, що представляли певні прошарки українського суспільства, так і загальноукраїнських [8].

Вже в резолюції першої української маніфестації в Києві, що відбулася 19 березня 1917 р., говорилося про потребу в широкій автономії української землі з врахуванням прав національних меншин. Ця маніфестація, за визначенням М.Грушевського, стала виявом порозуміння українців з неукраїнськими демократичними організаціями Києва, свідченням того, що він назвав “національним братанням в медовім місяці революції”. Щоправда, період “приятного настрою” був нетривалим. В неукраїнському середовищі очевидним було насторожене, часом навіть вороже ставлення до постановки і спроб розв’язання українцями власних національних завдань.

Проте, хоча такі настрої були очевидним для лідерів української революції, вони все ж розраховували на підтримку неукраїнських народів у справі розбудови нової України на засадах демократизму і не сприйняття ідеології радикального націоналізму. Сучасні дослідники цієї проблеми слушно зауважують, що “розрахунок був, передусім, на те, що при послідовному демократизмі з боку українців, при неухильному просуванні української

революції до розв'язання назрілих соціальних проблем якомога справедливішими засобами врешті вдасться подолати внутрішню роз'єднаність суспільства України” [9].

Відповідні положення знайшли своє відображення в програмних документах найбільш масових українських політичних партій демократичного спрямування. Вимога внести принцип забезпечення прав національних меншин в загальний організаційний статут автономії України, негайно розпочавши його здійснення на практиці, містилася в постанові Установчого з'їзду Союзу українських автономістів-федералістів. Положення про забезпечення прав національних меншин мали місце також в резолюції з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1917 р.), в програмі Української трудової партії (1917 р.). Враховуючи популярність цих партій в широких народних масах, є підстави стверджувати, що в українському суспільстві почав формуватися політичний консенсус стосовно даної проблеми [10].

Про те, що українські політичні партії, як і громадські організації, переймалися інтересами національних меншин, переконливо засвідчив Український національний конгрес (з'їзд), скликаний 6-8 квітня 1917 р. Його метою було не тільки надати Центральній Раді право дійсного представництва українського народу, сформувати її новий склад, а й визначити основні напрями національної політики.

На засіданні Центральної Ради 30 березня 1917 р. О.Шульгін склав проект рішення справ, що були призначені на порядок денний другого дня Українського національного з'їзду і стосувалися обговорення питань основних підвалин організації української автономії, способів та порядку фактичного творення автономії України, взаємовідношення української автономії та Всеросійських установчих зборів. Як одна з найголовніших - розглядалася проблема захисту інтересів національних меншин.

6 квітня 1917 р. о 14 годині промовою М.Грушевського відкрився Український національний з'їзд. Після привітань та виборів президії з'їзду було заслухано реферати. Першим виступив Д.Дорошенко на тему “Державне право і федеративні змагання на Україні”. Слідом за ним було прочитано реферати О.Шульгіна “Федералізм. Домагання демократичної Федеративної Російської Республіки” та Ф.Матушевського “Автономія широка і обмежена, національно-територіальна і національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України. Права національних меншостей і їх забезпечення”. У виступах доповідачів наголошувалося, що вільна автономна Україна забезпечить права всіх народів, які її населяють.

В ухвалених резолюціях, зокрема, констатувалося, що “згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і

всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі... Одним з головних принципів української автономії є повне забезпечення прав національних меншин” [11].

Серед 700 делегатів цього форуму було багато представників національних меншин. Його порядок денний охоплював широкий спектр актуальних політичних питань, однак головну увагу приділено обговоренню різноманітних аспектів національної проблеми та виборам нового складу Центральної Ради. Вже у перший день роботи було ухвалено резолюцію, в якій зазначалося: “Єдиною відповідною формою державного устрою з’їзд вважає федеративну й демократичну Республіку Російську, а одним з головних принципів української автономії – повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні” [12].

Проблемі правового статусу національних меншин в Україні було присвячено дві спеціальні доповіді. У першій з них (реферат члена Центральної Ради, дипломата, правника, публіциста Ф.Матушевського “Права національних меншостей”) акцентовано на потребі законодавчого закріплення цього статусу в Україні. Оскільки питома вага титульного етносу значно вища, аніж інших народностей, то саме автономна українська держава повинна стати повним гарантом їхніх прав, забезпечити їм самоуправління на територіях компактного проживання, рівноправність усіх громадян перед законом з “найбільшим наближенням” адміністративних і судових установ до потреб народів, які становлять одне ціле.

В доповіді Ф.Матушевського наголошувалося, що національні меншини “рівні перед законом і перед владою вищою і найнижчою”, повинні мати своїх представників в усіх державних і крайових установах, брати участь в роботі законодавчих органів, “вносити поправки до проектів нових законів в інтересах тієї меншості, яку вони представляють”, створювати органи місцевого самоврядування в округах, “по яких поспіль живуть люди однієї національності”. На закінчення доповіді він запевнив, що влада не допустить проявів шовінізму й міжнаціональної ненависті, а Україна не була й не буде гнобителькою тих народів, які проживають на її території [13].

Ці ж позиції розвинуті й конкретизовані в другій доповіді (реферат члена Центральної Ради, в подальшому товариша генерального секретаря внутрішніх справ П.Понятенка “Заступництво інтересів національних меншостей”). Навівши статистичні дані про національний склад населення України, він критично оцінив тих політиків, які виступали проти широкої національно-територіальної автономії, детальніше проаналізував головні права національних меншин у майбутній українській національно-територіальній автономній державі. До них зачислено: право на проведення національних з’їздів для обрання постійних рад, які представлятимуть національні меншини в Крайовій Раді; поділ на адміністративно-

судові округи областей, що населені національними меншинами, для забезпечення їхнього захисту в судах та адміністрації; створення шкіл з рідною мовою навчання, шкіл зі змішаною формою навчання і паралельних класів залежно від наявності дітей – вихідців з національних меншин у конкретній місцевості; забезпечення свободи релігійного культу і вільного розвитку мистецтва шляхом асигнувань коштів із крайових бюджетів. Накреслені на з'їзді шляхи політики щодо національних меншин свідчили про її демократичний зміст [14].

Проблема національних меншин була серед ключових питань, поставлених на розгляд конгресу. Вимагаючи насамперед автономії України в складі федеративної Росії, конгрес визначив одним з головних принципів української автономії повне забезпечення прав національних меншин, які живуть в Україні, і доручив Центральній Раді організувати зі своїх делегатів і представників неукраїнських національностей комісію для розробки проекту автономного статуту України. Центральній Раді було надане право кооптувати 15% свого складу, куди мали увійти представники національних меншин.

В цілому, на конгресі підкреслювалося, що “ми стоїмо на ґрунті визначення повної гарантії, повного забезпечення права національних меншостей на вільній Україні, хто б та меншість не була: чи московці, чи євреї, чи поляки, чи білоруси, чи татари. На іншому ґрунті ми не можемо і не повинні стояти”. Адже така постановка питання є “однією з головних засад автономії України”.

Таким чином, українська демократична громадськість вже на початковому етапі української революції задекларувала своє прагнення до справедливого вирішення національного питання в Україні. Саме на цьому була акцентована увага в статті М.Грушевського “Чи Україна тільки для українців?”, що була надрукована 15 квітня 1917 р. в київській пресі. “Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, - зазначалося в ній. - І всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був - Великорос, Жид, Поляк, Чех” [15].

Питання забезпечення прав іноетнічного населення знайшла своє відображення і в резолюції Всеукраїнських з'їздів - військових, селянського, і особливо широко - в постанові скликаного за ініціативою Центральної Ради у вересні 1917 р. з'їзду представників народів Росії “Про національно-персональну автономію”. В ній наголошувалося, що кожен з населяючих Росію народів має право на національно-персональну автономію з визначеними Національними установчими зборами певного народу обсягом управління і формами внутрішньої організації. Постанова обумовлювала, що майбутній державний закон мав забезпечувати національним меншинам, чисельність яких досягала на визначеній території

певного рівня, право користуватися рідною мовою в місцевих державних установах та органах самоврядування.

Отже, з боку політично активної частини українського суспільства було очевидним прагнення до налагодження добрих стосунків з національними меншинами та забезпечення їхніх прав, і насамперед - до порозуміння з неукраїнською демократією задля консолідації всього українського суспільства в його революційному поступі.

По мірі розвитку української революції загально-концептуальні підходи до розв'язання проблеми національних меншин набували дедалі більшої завершеності, конкретизації, наповнювалися практичними заходами. Ті чи інші аспекти політики щодо неукраїнської спільноти були предметом постійних обговорень на засіданнях Центральної Ради, її Комітету (Малої Ради), Генерального Секретаріату.

Ще не маючи від Тимчасового уряду відповіді щодо власної державності, Центральна Рада не відмовлялася від своїх планів надати національним меншостям права самостійно влаштовувати своє життя в республіці. Так, в I Універсалі зазначалося, що “українська людність, яка живе в суміші з іншими національностями”, зобов'язувалася “негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя” [16].

I Універсал приписував українським громадянам “негайно прийти до згоди і порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя. Центральна Рада покладала надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, однастайно з нами стануть до праці коло організації автономної України. І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї” [17].

Після оприлюднення I Універсалу Центральна Рада зробила перші практичні кроки до розбудови культурно-національної автономії. На V сесії Центральної Ради 20 червня 1917 р. було обрано комісію для розробки Статуту автономії України у складі М.Левицького (УПСР, голова), М.Шрага (УПСР, секретар), Г.Касьяненка (УСДРП), Б.Бабича (УСДРП), С.Єфремова (УПРД), В.Бойка (УПРД), М.Стасюка (безпартійний) і О.Чайківського (безпартійний). Ця комісія на зборах 20, 21, 22, 23 червня запропонувала розширити свою чисельність до 100 чоловік за принципом національно-територіального представництва. Нації, які склали на Україні не менше одного відсотка населення, делегували до комісії одного представника на кожний такий процент, а ті, що мають менше 1%, надсилали по одному представникові за власним бажанням і згодою комісії.

У підсумку склад комісії виявився таким: росіян - 11 чоловік, євреїв - 8, німців - 2, поляків - 2, білорусів - 1, татар - 1, молдован - 1, чехів - 1, греків - 1, болгар - 1, українців - 71 чоловік. Від росіян мали надіслати по одному представникові російські есери, меншовики, більшовики, кадети, 4 - Ради робітничих і солдатських депутатів, 3 - Київська, Харківська та Одеська ради громадських організацій. 5 місць у рахунок "єврейської квоти" надавалось єврейським соціалістичним партіям і ще 3 - єврейським соціалістичним організаціям. Один з двох поляків обов'язково мав представляти соціалістичну партію. Щодо українців, по 30 чоловік мала обрати з свого складу Центральної Ради, 11 - губернські українські організації (по одному на губернію), 12 - правниче товариство, 5 - фінансові та економічні установи (тобто 1 - українські банки, 2 - Центральний кооперативний комітет, 1 - статистичні організації, 1 - Центральний земельний комітет), 3 - союзи залізничників, 2 - поштово-телеграфні союзи, 1 - Наукове товариство, 1 - вища школа, 1 - середня школа, 2 - нижча школа, 1 - духовенство, 1 - Чорноморський флот, 1 - Рада військових депутатів, 1 - Генеральний військовий комітет. З членів УЦР по чотири представники мали делегувати всі 6 фракцій УЦР і шість - пленум Центральної Ради персонально [18].

В ряді інших документів Центральної Ради, що стосувалися майбутнього устрою України, національним меншинам приділялася особлива увага, що сприяло налагодженню стосунків між українською і неукраїнською демократією і свідчило про готовність першої до порозуміння і рівноправної співпраці з іноетнічною спільнотою на користь загальноукраїнської справи. Зокрема, для вироблення статуту автономії України Центральна Рада ухвалила організувати комісію в складі представників української та інших національностей, що проживають в Україні. Постановою визначалося національно-пропорційне представництво - один представник від одного відсотка населення, пропорційно кількісному складу кожної нації. Таким чином, безумовне право на представництва в комісії отримували всі нації, які становили не менше одного відсотка населення України, що надавало 29 місяць для неукраїнців.

Прагнення Центральної Ради до співпраці з демократичними силами інших національностей спонукало неукраїнські революційні кола до налагодження відповідних стосунків. Результатом цього стала їхня принципова згода надіслати своїх представників до Центральної Ради.

28 червня Центральна Рада змогла ухвалити "Постанови комісії в справі проекту поповнення національного складу Української Центральної Ради представниками народів, що живуть на Вкраїні в меншості". В них наголошувалося, що оскільки українська революційна демократія майже вся представлена в складі Української Центральної Ради; в деяких містах порозуміння з революційною неукраїнською демократією вже налагоджується;

обставини політичного життя сприяють тому, що Центральна Рада стає політичним центром в Україні, перед Центральною Радою постала необхідність негайно розпочати процес перетворення національної Української Центральної Ради в Тимчасовий Крайовий Парламент. Найдоцільнішим способом поповнення національного складу Центральної Ради визнавалось пропорційне представництво, згідно з яким національним меншинам надавалось кількість депутатських місць, що відповідала чисельності населення цих меншин в Україні. Принципи поділу цих мандатів визначалися політичними вподобаннями Центральної Ради: представництво надавалось насамперед організованій революційній демократії, тобто радам робітничих і солдатських депутатів і соціалістичним партіям. Національності, не репрезентовані в спектрі соціалістичних партій, могли бути представлені через загальнонаціональні організації.

Одночасно було ухвалено про скликання територіальних зборів України. Вся подальша пов'язана з цим робота мала проводитися лише після поповнення Центральної Ради представниками національних меншин. На розгляд територіальних зборів України планувалося винести такі основні питання: затвердження проекту автономного статуту України перед винесенням його на Всеросійські Установчі збори і досягнення остаточної згоди між всіма народами України щодо спільної політики і тактики на Всеросійських Установчих зборах.

Таким чином, в основному була досягнута домовленість між Центральною Радою і неукраїнськими організаціями про спільну подальшу роботу в Центральній Раді. З свого боку, Генеральний Секретаріат в своїй Декларації заявив, що його завдання полягає в “організації єдиної крайової автономної влади в порозумінні з демократіями інших національностей на Україні” [19].

Через деякий час Центральна Рада довела, що подібні засвідчення не є популістськими гаслами. Нагадаємо, що після відомих переговорів між її делегацією і трьома міністрами Тимчасового уряду влітку 1917 року в Києві представники політичних партій національних меншостей ввійшли до складу Ради, що було обіцяно її II Універсалом. Оскільки без них “ми... не могли вважатися владою усієї людності України і без них не могли мати відповідного авторитету і довіри серед населення міст, - розмірковував В.Винниченко, - без них не могли мати затвердження нашого уряду Тимчасовим урядом, а без цього не могли мати відповідних фінансових засобів, без яких ніяке урядування, яке б моральне довір'я воно не мало, не могло проводитися успішно” [20].

Згода між Центральною Радою і неукраїнськими організаціями була затверджена Тимчасовим Урядом і знайшла своє відображення в II Універсалі Центральної Ради: “Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними

меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання” [21].

Постійно декларуючи наміри тісно співпрацювати з національними меншинами (зокрема, це відображено у I та II Універсалах) [22], Центральна Рада не завжди вживала активних заходів для їхньої реалізації. Тому-то політичні партії і громадські організації національних меншин, які виникли внаслідок демократизації політичного життя або продовжували свою діяльність, перебуваючи під впливом ідей загальноросійського революційного руху, з деяким недовір'ям ставилися до Центральної Ради, не поспішали визнавати її єдиним правомочним органом української влади. І для цього у них були підстави. Наприклад, резолюція Українського національного з'їзду від 7 квітня 1917 р. “Про розширення складу Центральної Ради”, яка передбачала 25% представництва забезпечити від національних меншин (як крок до перетворення її в орган Крайової ради), стала чинною лише з 28 червня 1917 р., коли було розглянуто проект постанови про поповнення її складу представниками національних меншин [23]. І це вже було зроблено на вимогу Тимчасового уряду, делегація якого 28-30 червня 1917 р. перебувала в Києві [24].

Проте під час визначення кількісного представництва національних меншин в Центральній Раді виникла певна незгода.

Ще на об'єднаній нараді київських виконкомів рад і представників політичних партій, що відбулася 22 червня 1917 р. за участю міністрів Тимчасового уряду, обстоювалася думка, що представникам національних меншин в Центральній Раді повинно бути надано 50% місць. Тож запропоноване Центральною Радою 25% представництво викликало негативну реакцію. В крайньому разі неукраїнські революційні організації погоджувалися на 45% місць, мотивуючи свою позицію тим, що вони в більшості представляють міста, котрі по суті є революційними центрами. Зрештою, було погоджене 30% представництво меншин.

Однак і після цього виникали деякі ускладнення. Зокрема, Польський виконавчий комітет (створений 24 червня 1917 р.) звернувся 12 липня 1917 р. із Декларацією до Центральної Ради, у якій було висловлено протест проти того, що вона ігнорувала його вимоги від 4 липня 1917 р. забезпечити полякам представництво в Центральній Раді (5 - 6%), запровадити посади в Генеральному Секретаріаті окремого секретаря з польських справ, а також референтів в інших структурах цього державного органу. На ці посади мали призначати осіб, які були обрані цим комітетом. Проте Центральна Рада не надіслала конкретної відповіді, а лише взяла це звернення до уваги [25].

11 липня 1917 р. відбулося перше засідання Малої Ради, поповненої представниками національних меншин. Ця подія викликала численні привітання з боку як українських, так і неукраїнських партій.

Мала Рада в новому складі негайно розпочала реорганізацію Генерального Секретаріату. Вона відбувалася не за принципом національного представництва. Але для забезпечення, інтересів національних меншин при секретаріаті міжнародних справ були створені посади товаришів секретаря у справах російської, єврейської і польської меншин з правом вирішального голосу у цих питаннях. Пропозиція організувати при цих посадах ради з представників національних партій була відхилена.

Дискусійним залишалося питання про поповнення Центральної Ради представниками національних меншин. Невдоволення викликали дії Малої Ради, на яку покладалася практична реалізація принципу розподілу місць. Зокрема, висловлювалися пропозиції щодо надання місця в Центральній Раді представникам нечисленних народів, які живуть в Україні. В той же час квоту національних меншин пропонувалося зменшити, оскільки реальна кількість депутатів - українців також була меншою за раніше визначену.

Ці пропозиції в основному були враховані комісією в справі поповнення Центральної Ради (постанова від 29 липня 1917 р), натомість виникали інші. Дискусія перекинулася з засідань Малої Ради до Центральної Ради. Навіть доцільність скликання її чергової сесії ставилася під сумнів деякими депутатами з тієї причини, що організації національних меншин не встигнуть прислати своїх представників. І все ж початок роботи сесії був ознаменований численними привітаннями депутатів - неукраїнців.

Після багаторазових консультацій, дискусій в Центральній Раді і переговорів з представниками національних меншин її склад зазнав змін, і 8 серпня 1917 р. мандатна комісія доповіла про результати оновлення. А воно було таким: від російських політичних партій – 104 члени, єврейських – 50, польських – 20, молдаван, німців, татар, білорусів, чехів, греків, болгар, менонітів – по одному. Основою такого представництва стали певні обмеження: перевагу надавали організованій революційній демократії в особі рад робітничих і солдатських депутатів, соціалістичних партій, а для національностей, які не створили цих партій, мандати виділяли через їхні громадські організації [26].

Щоправда, фактичне представництво національних меншин в Центральній Раді виявилось значно меншим за встановлені для них квоти. Найактивнішою була єврейська фракція. Вона виявляла і найбільшу зацікавленість щодо принципу національно-персональної автономії.

Цей принцип був втілений в змісті III Універсалу, що засвідчив подальше просування Центральної Ради по шляху демократичної розбудови України. Український народ, наголошувалося в Універсалі, “буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль, тому оповіщаємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну

автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію” [27].

Про послідовність Центральної Ради у здійсненні національної політики, в тому числі в підготовці закону про персональну-національну автономію, свідчать її наступні кроки в цьому напрямі. І перш за все, підвищення статусу віце-секретарів у справах національних меншостей до рівня повноправних Генеральних секретарів в листопаді 1917 року після проголошення Української Народної Республіки. “Український народ, сам довгі літа боровшийся за свою національну волю і нині здобувши її, буде твердо обороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль, - наголошувалося в III Універсалі, - тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їх права і свободи самоврядування у справах їх національного життя” [28].

Національні меншини, отримавши політичне представництво в Центральній Раді, по-різному ставилися до тих чи інших її політико-правових дій. Наприклад, лідери деяких національних меншин виступали проти постанови Центральної Ради щодо скликання Українських Установчих зборів. Схвально сприйняли IV Універсал лише поляки. На з’їзді німецьких колоністів Херсонського і Бессарабського округів у квітні 1918 р. було ухвалено рішення, що німці не будуть приймати українського громадянства. Такі факти свідчать про те, що продовжувала залишатися ще доволі сильною проросійська орієнтація національних меншин, їхня недовіра до Центральної Ради, на що впливали окремі непродумані дії її лідерів. Нелояльна поведінка кількох національних меншин негативно оцінена у спогадах деяких українських політичних діячів та діаспорній літературі [29, 30, 31, 32, 33, 34].

Центральна Рада не обмежилася лише політичним представництвом національних меншин у своєму складі, а й подбала, щоб їхні інтереси належно відстоювали в органах виконавчої влади. Наприклад, утворюючи 17 червня 1917 р. Генеральний Секретаріат, вона передбачила у його структурі окремий підрозділ – секретарство з міжнаціональних справ на чолі з С.Єфремовим. Уже 23 – 24 червня 1917 р. учасники засідання п’ятої сесії Центральної Ради (З.Висоцький, Н.Григоріїв) зазначили про необхідність термінового введення до складу Генерального Секретаріату представників національних меншин, ухваливши відповідну резолюцію. Центральна Рада 27 червня 1917 р. визнала за потрібне якнайшвидше утворити державний орган для постійного контакту з національними меншинами. Підтверджено цю позицію і Декларацією Генерального Секретаріату, публікованою того ж дня. Як уже зазначено, делегація Тимчасового уряду теж вимагала належного представництва

національних меншин не лише в Центральній Раді, а й у Генеральному Секретаріаті [35].

Перше засідання Генерального Секретаріату з участю представників національних меншин відбулося 11 липня 1917 р., а 25 липня реорганізовано Секретарство з міжнаціональних справ у Секретарство охорони прав національних меншин на чолі з О.Шульгіним. Його заступниками стали єврей М.Зільберфарб (член Об'єднаної єврейської соціалістичної партії), поляк М.Міцкевич (адвокат, брав участь у польському демократичному русі); росіянин М.Одинець (доцент кафедри Психоневрологічного інституту в Петрограді, спеціаліст у галузі історії російського права). Призначення М.Одинця відбулося лише 16 жовтня 1917 р. Щодо цього О.Шульгін спеціально звертався до лідерів російських партій з проханням висловити своє ставлення до цієї кандидатури і тим самим прискорити заповнення вакантної посади [36, 37, 38].

Згодом цей склад частково змінювали і доповнювали. Зокрема, заступниками М.Зільберфарба стали І.Хургін (член Соціалістичної єврейської робітничої партії), М.Міцкевича – В.Рудницький (член Польського демократичного централу), а замість М.Зільберфарба пізніше призначено В.Лацького (єврейського публіциста і громадського діяча, ідеолога сіоністського руху, автора праці "Федералізм і державність"). Статус самих секретарів теж був оновлений 7 листопада 1917 р. – вони стали комісарами у справах відповідних національностей на правах генеральних секретарів.

Водночас М.Зільберфарб, М.Міцкевич, М.Одинець очолили й окремі секретарства з єврейських, польських і російських справ (у подальшому міністерства), які сформувалися в цей період відповідно до §4 Статуту Генерального Секретаріату, ухваленого 16 липня 1917 р. Правда, цей документ не був схвалений Тимчасовим урядом, однак затверджена замість нього "Тимчасова Інструкція Генерального Секретаріату Тимчасового Уряду на Україні" підтвердила необхідність функціонування в цьому виконавчому органі названих вище державних органів (і навіть більше, – чотирьох секретарств, на що УЦР не погодилась) [39].

Напрями діяльності Секретарства з національних справ були визначені в Деклараціях Генерального Секретаріату від 27 червня і 29 вересня 1917 р. Якщо у першій з них мету роботи секретаріат вбачав в об'єднанні національностей для боротьби за автономно-федералістський лад Росії, скликання з'їзду представників народів Росії, то в другій уже йшлося про захист національних меншин від юридичних і фактичних обмежень у громадянських і політичних правах, сприяння у функціонуванні національних організацій, створенні інформаційного відділу [40].

Реалізацію цих завдань покладали на названі вище три секретарства. В їхній структурі діяли департаменти (відділи) з питань освіти, національного самоврядування, права,

допомоги росіянам тощо. Найактивніше виявило себе Секретарство з єврейських справ. Прикладом цього може слугувати ухвалення Центральною Радою 2 грудня 1917 р. Закону “Про єврейські громадські ради” (для проведення виборів до них 4 січня 1918 р. цьому Секретарству було асигновано 50 тис. крб.), Закон “Про єврейську вчительську семінарію” (квітень 1918 р.). Для розвитку єврейської освіти 23 грудня 1917 р. Генеральним Секретаріатом було затверджено статут Київської єврейської учительської семінарії з виділенням на її утримання 80420 крб., а 10 квітня 1918 р. асигновано 500 тис. крб. на видання підручників. Також наприкінці квітня 1918 р. в Києві планували відкрити єврейський приватний інститут технологічних і суспільних наук.

Що стосується інших секретарств, то треба згадати про діяльність юридичного відділу Міністерства з польських справ, який розробляв законопроекти, доводив думку поляків до керівництва Генерального Секретаріату, врегулювання Міністерством з російських справ проблеми повернення співвітчизників на батьківщину (на його прохання Рада Народних Міністрів 24 квітня 1918 р. виділила 500 тис. крб., зобов’язавши Міністерство внутрішніх справ надавати необхідну допомогу в кожному конкретному випадку) [41, 42, 43].

Дуже швидко національні меншості змогли переконатися в реальності намірів Центральної Ради надати їм можливість самостійно влаштувати життя на території України. Розпочинають роботу польські, єврейські та інші навчальні заклади, національні театри, бібліотеки, утворюються культурно-освітні товариства тощо, хоча нестабільне політичне та економічне становище республіки прирікало їх на тяжке і коротке життя.

Особливою активністю відрізнялася єврейська спільнота. Ще на початку листопада 1917 року заступник, а потім Генеральний секретар у справах єврейської національності М.Зільберфарб у зверненні до єврейського народу виклав програму дій керованого ним відомства. Йшлося про розбудову місцевих общин як основи майбутнього місцевого самоврядування, з’ясування її функцій, створення мережі освітніх установ, культурних закладів, надання єврейській мові рівних прав з іншими, що повинно сприяти відродженню цієї частини населення України [44].

Січень 1918 року. Внутрішні політичні і соціально-економічні протиріччя, реальна загроза нападу Радянської Росії після неприйняття ультимативних вимог її Раднаркому, неможливість проведення виборів і скликання суверенних Установчих зборів, дискусії про доцільність проголошення незалежної держави, необхідність законного оформлення даного акту та інші проблеми - все це свідчило про те, що молода Українська Народна Республіка після свого народження в листопаді 1917 року переживала складні часи.

Здавалось, Центральній Раді, Генеральному Секретаріату, політичним партіям, які

мали в їх складі своїх представників, перш за все необхідно було вирішувати перераховані проблеми, які мали першочергове значення для долі держави. Але 12 січня 1918 року газета “Народна воля” та деякі інші видання опублікували на одній зі сторінок закон “Про персонально-національну автономію” [45].

Проект закону про національно-персональну автономію, винесений після затвердження Генеральним Секретаріатом на розгляд Малої Ради, викликав майже одностайне схвалення. Його вітали як “найдемократичніший у всьому світі закон величезної ваги”. Закон “Про персонально-національну автономію” був затверджений Центральною Радою 9 січня 1918 року [46].

Виявляється, українська демократія, перш ніж вирішити питання про проголошення незалежності республіки, потурбувалася про подальшу долю росіян, євреїв, поляків та інших національних меншостей, які проживали на її території.

Чи випадковим було прийняття цього документа? В усякому разі поповзли чутки, то Центральна Рада починає заgravати з неукраїнцями, щоб завоювати потрібний авторитет серед них та утвердитися як державна влада в краї. Але подібні інсинуації не відповідали історичній дійсності. Адже Центральна Рада, утворена в березні 1917 року, відразу ж заявила про свої серйозні наміри стосовно захисту інтересів цієї частини населення, тобто кожного четвертого громадянина республіки. Адже не рахуватися з їхніми настроями в розв’язанні актуальних питань політичного і соціально-економічного життя було б справжнім безглуздом.

На засіданні Малої Ради, де обговорювався і приймався закон “Про персонально-національну автономію”, головуєчий М.Грушевський висловив щире задоволення, що в несприятливих умовах українська демократія змогла видати такий унікальний документ. “І тим самим виконати свій обов’язок не тільки перед національностями, які населяють Україну, але і взагалі у справі вирішення національного питання, щоб виключити з інтересів державних інтересів національні і національну боротьбу, - наголосив він. - Я осмілюсь навіть сказати, що ми внесли перший вклад у світове розв’язання національного питання” [47]. М.Грушевський порівняв закон із проголошеною в 1791 році Декларацію прав людини і громадянина). І це йшлося про невеликий за розміром, усього три друковані сторінки, але глибокий за змістом документ, в якому Центральна Рада законодавче оголосила невід’ємним правом кожної нації, яка населяла територію Української Народної Республіки, “самостійно влаштовувати своє національне життя”.

Не можна погодитися з деякими дослідниками, які й сьогодні вважають цей закон лише декларацією про наміри української демократії задовольнити запити національних меншостей. Про те, що таке твердження не відповідає дійсності, свідчить зміст цього

документа. Згідно з ним передбачалося створити Національні союзи, а потім скликати Національні Установчі збори на основі “загального, без різниці статі і віри, рівного виборчого права і таємного голосування” і їхні підрозділи. “Це є невід’ємне право націй, - зазначалося в законі, - і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому”. Йшлося не лише про великоросів, євреїв та поляків, але й про білорусів, чехів, молдован, німців, татар, греків, болгар та інших, які виявляють бажання скористатися наданими можливостями. Перерахованим та іншим компетентним органам в центрі і на місцях, які мали законодавчі і виконавчі повноваження, користувалися матеріальною і фінансовою підтримкою з боку держави, після складання та оприлюднення національних кадастрів належало розв’язувати всі проблеми в організації місцевого самоврядування національних меншостей, обсяг яких визначають в першу чергу Установчі збори кожної з них, а потім затверджуються парламентом держави [48].

Через декілька днів був прийнятий IV Універсал, яким Центральна Рада підтверджувала всі демократичні свободи для національних меншин, які проголошувала раніше, і запевняла, що в самостійній Українській Народній Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня. Нелегка доля спіткала цей документ. В лютому 1918 року, коли Київ захопили радянські війська Муравйова, він був скасований, а національні міністерства розігнані. Через декілька тижнів Центральна Рада і уряд Української Народної Республіки, повернувшись до столиці, відновили діяльність цих установ. А 29 квітня 1918 року на останньому засіданні Малої Ради під час обговорення Конституції УНР закон був включений в неї як глава 8 [49].

Він найбільше відповідав інтересам євреїв, враховуючи їхнє правове становище в царській Росії. Саме тому вони і брали найактивнішу участь у роботі над законопроектом, яка, за свідченням Д.Дорошенка, розпочалася влітку 1917 р. З цією метою було утворено спеціальну комісію, де особливо плідно працював єврей І.Хургін. В період її роботи відбувся З’їзд народів, який у постанові від 15 вересня 1917 р. зазначив, що “кожен з населяючих Росію народів має право на національно-персональну автономію” [50, 51]. Зазначимо, що III Універсал від 7 листопада 1917 р. не лише підтвердив право національних меншин на автономний розвиток, а й зобов’язав Генеральний Секретаріат у найкоротший термін подати відповідний законопроект. Генеральний Секретаріат 28 листопада 1917 р. заслухав повідомлення Секретарства з єврейських справ про стан його розробки, а 12 грудня 1917 р. розглянув поданий Зільберфарбом варіант законопроекту, і після деяких уточнень ухвалив передати його до Центральної Ради [52, 53].

Обговорення законопроекту на засіданні Малої Ради відбувалося 30 грудня 1917 р., 2, 3 і 6 січня 1918 р. За даними І.Клейнера, який відповідно посилався на І.Шехтмана з

петербурзької єврейської газети “Рассвет”, учасники першого засідання Центральної Ради з розгляду законопроекту зустріли єврейських промовців насторожено, а окремі з них демонстрували презирство, реагували на деякі положення реготом [54]. Та, незважаючи на таке ставлення членів Малої Ради, 9 січня 1918 р. законопроект було затверджено. Вітаючи цю подію, М.Зільберфарб, як автор (за деякими джерелами він мав і співавторів в особі І.Хургіна та М.Шац-Аніна, члена Об’єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії), порівнював її з проголошенням 1789 р. у Франції Декларації прав людини і громадянина, називав закон декларацією прав нації. У виступі на засіданні Малої Ради член Центральної Ради від Об’єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії М.Літваков заявив, що з ухваленням закону національні меншини набувають зовсім іншого статусу, а їхні представники стають рівноправними громадянами УНР [55].

IV Універсалом Центральної Ради 11 січня 1918 р. було підтверджено чинність закону “Про національно-персональну автономію”, хоча, за твердженням єврейського політичного діяча М.Рафеса, це було зроблено під впливом представників національних меншин [56, 57].

На подальші дії Центральної Ради певною мірою вплинула критична ситуація, яка складалася не на користь українського уряду. Під натиском більшовицьких військ Центральна Рада у ніч з 7 на 8 лютого 1918 р. змушена була покинути Київ. Звичайно, за тих кілька тижнів, що минули від ухвалення закону до евакуації можна було б опублікувати в пресі чи видати окремою брошурою текст такого важливого правового акту. Однак українська влада з невідомих причин не скористалася можливістю заробити серйозні політичні дивіденди.

Лише через два місяці після повернення Центральної Ради до Києва було згадано про цей закон. На засіданні Ради Народних Міністрів 27 березня 1918 р. було обговорено питання про його публікацію. Серед присутніх виникла дискусія навколо статті 2 закону, що суперечила положенням IV Універсалу. Прийшовши до консенсусу, учасники засідання вирішили опублікувати текст закону (це сталося 2 квітня 1918 р.), вважаючи, що статтю 2 скасовано IV Універсалом [58].

Питання про національно-персональну автономію в добу існування Центральної Ради востаннє розглядали в контексті ухвалення Конституції УНР 29 квітня 1918 р. У її розділі VIII – “Національні союзи” – буквально повторено Закон “Про національно-персональну автономію”.

У статті 1 закону зазначено, що кожна з націй, які населяли Україну, мала право на національно-персональну автономію, тобто на самостійне влаштування свого національного життя незалежно від місця поселення в межах країни. Це задекларовано як невід’ємне право

націй, і жодна з них не могла бути позбавлена цього права або обмежена в його застосуванні. Однак за статтею 2 закону, лише великоруській, єврейській і польській націям це право надано на підставі прямої дії цього правового акту. Інші ж нації (білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська) могли скористатися цим правом, якщо до Генерального Суду надійде заява від кожної нації окремо, підписана не менш ніж 10 тисячами громадян УНР. Постанову Генерального Суду з цього приводу потрібно було ухвалювати на публічному засіданні протягом шести місяців з подальшим повідомленням Генеральному Секретаріату й оприлюдненням. Заяви від ще однієї категорії національних меншин (очевидно, нечисленних) скеровувалися безпосередньо до парламенту УНР [59].

Право національно-персональної автономії передбачали реалізувати через органи Національного союзу, влада якого поширювалася на всіх його членів незалежно від місця проживання в межах країни. Національні союзи створювали самі громадяни, які належали до конкретної національної меншини. Члени союзу мали складати іменні списки, які в сукупності називалися національним кадастром. Планували їхнє опублікування, після чого громадянин міг вимагати як свого введення в кадастр, так і вилучення з нього.

Вищим представницьким органом Національного союзу закон називав Національні збори (або Установчі збори представників певної нації). Їх обирали громадяни відповідної національної меншини, котрим виповнилося 20 років, без різниці статі, на підставі безпосереднього і таємного голосування із застосуванням принципу пропорційного представництва. Національні збори визначали структуру й обсяг компетенції Національного союзу, що їх мали затверджувати Установчі збори УНР (парламент). Вирішення можливих суперечностей між Національними зборами й українським парламентом покладалося на погоджувальну комісію, яка складалася з однакової кількості представників від цих установ. Її постанова підлягала остаточному підтвердженню парламентом. Вищим виконавчим органом Національного союзу визнано Національну раду. Її обирали Національні збори і вона була їм підзвітною [60].

Ці органи Національного союзу закон називав державними. Їх фінансували з державного і місцевого бюджетів. Крім того, Національний союз міг формувати власний бюджет, оподатковувати своїх членів на загальних підставах, брати позики та виконувати інші необхідні цивільно-правові дії. Закон надавав Національному союзу право законодавчої ініціативи та представництва національної меншини перед державними і громадськими організаціями. Правові акти Національного союзу підлягали опублікуванню нарівні з нормативними документами. Суперечки між Національним союзом, органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими Національними союзами розглядав

адміністративний суд [61].

Ідеї національно-персональної автономії відображені й в освітній політиці, загальне керівництво якою вів Генеральний Секретаріат освіти. Свідченням цього було обговорення проекту документа Генерального Секретаріату “План управління освітою на Україні” під час наради у справі організації освіти 25 грудня 1917 р. Четвертий розділ плану називався “Поділ управління освітою відповідно до національно-персональної автономії народів України”; він передбачав закласти в основу законодавства про національні школи згаданий вище принцип. Згідно з ним управління освітою росіян, євреїв і поляків було передане відділам освіти при національних секретаріатах і відповідним національним радам освіти при них, які повинні були складатися з представників конкретної національної меншини. До їхніх функцій належало: планування організації дошкільної, позашкільної та професійної освіти, фінансування з місцевих бюджетів, діяльність педагогічно-інформаційного бюро, створення шкіл, академій, матеріально-технічне і кадрове забезпечення шкіл, нагляд за дотриманням прав учнів своєї національності шляхом доручення національних секретарств державним органам про надання потрібної інформації. Розгляд суперечок покладали на Генеральний Секретаріат освіти. Проект був затверджений лише Директорією УНР [62, 63].

Суттєвим досягненням у забезпеченні прав національних меншин стало врегульоване використання їхніх мов. Зокрема, Статут Генерального Секретаріату передбачав публікацію правових актів російською, єврейською, польською мовами, що й практично виконували в подальшому [64].

Таким чином, представники Центральної Ради розуміли значення правового регулювання етнонаціональних відносин в такому поліетнічному середовищі як Україна, провадили наполегливі теоретичні пошуки, які набули головного правового оформлення в Універсалах, Конституції УНР і Законі “Про національно-персональну автономію”. Однак з урахуванням численних об’єктивних і суб’єктивних факторів (до них треба зачислити часте віддання переваги пріоритету прав нації перед пріоритетом прав людини) Центральній Раді не вдалося ефективно застосувати ці правові акти.

2.2. Етнонаціональна політика режиму П.Скоропадського

Навесні 1918 р. в умовах німецької окупації Центральна Рада втратила реальні важелі влади, а водночас і авторитет серед населення. Опозиційні сили в особі різних впливових об’єднань громадян за підтримки командування німецьких військ вчинили 29 квітня 1918 р. державний переворот. Так замість УНР утворилася Українська гетьманська держава П.Скоропадського, яка стала важливим кроком на шляху переходу до іншої - монархічної

моделі організації державної влади. Безумовно, за короткий термін гетьманату не вдалося реалізувати задекларованих намірів, виробити певні концептуальні підходи до вирішення актуальних проблем державотворення.

Це, зокрема, стосується і правового становища національних меншин, яке на початковому етапі правління П.Скоропадського було невизначеним. Документи, що стали юридичною основою діяльності гетьманату (“Грамота до всього українського народу” і “Закони про тимчасовий державний устрій України”) не відображали якихось особливих прав національних меншин. Опираючись на ці правові акти та офіційне повідомлення гетьманського уряду від 14 травня 1918 р., газета “Відродження” писала про декларовану рівність усіх громадян України. Водночас у цій же газеті, з посиланням на конкретні джерела, опубліковано інформацію про невирішеність майбутнього національних міністерств і можливість діяльності спеціального державного органу з національних справ. Кадрові призначення міністрів, зроблені П.Скоропадським, свідчили про його толерантне ставлення до неукраїнців. Наприклад, єврей С.Гутник став міністром промисловості, поляк А.Ржепецький – міністром фінансів, німець Й.Вагнер – міністром праці, росіянин Г.Афанасьєв – державним міністром [1].

Прийшовши до влади, уряд П.Скоропадського будівництво Української Держави проводив на нових засадах: в основу яких було покладено не національний принцип, а інтереси особи і громадянина. Про гарантування прав різних національностей на вільний розвиток у програмних документах гетьмана не згадувалось. Лише у Грамоті від 29 квітня П.Скоропадський закликав всіх громадян і козаків України “без різниці національності і віросповідання допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам у нашому загальному велико відповідальному ділі” [2].

Рада Міністрів через 10 днів після цього запевнювала, що вона визнає права неукраїнців, що мешкають на території держави, і ставиться з повагою до їх культури [3].

Сподівання на те, що відповідним правовим актом буде продовжена дія національно-персональної автономії посилювалися в середовищі національних меншин, коли було офіційно оприлюднене таке повідомлення: Рада Міністрів доручила помічникові державного писаря Романову розробити новий законопроект “Про національно-персональну автономію”. В інтерв’ю газеті “Нова Рада урядовець говорив, що заплановано скликати нараду з цього приводу, на яку запросити представників зацікавлених міністерств і відомств” [4].

Однак ситуація із вирішенням цього питання суттєво змінилася в другій половині червня 1918 р. П.Скоропадський, особисто приймаючи делегацію Польського виконавчого комітету, яка зверталася з проханням вплинути на прискорення розробки згаданого законопроекту, заявив, що ідею національно-персональної автономії сприймають в урядових

колах неоднозначно, а її втіленню чинять великі перепони. Тому в уряді є сумніви (він не конкретизував, які саме) щодо доцільності такого закону. Як впливає з офіційного повідомлення, члени делегації не почули від Гетьмана остаточної відповіді, якою ж буде подальша доля законопроекту. Натомість на завершення прийому він запевнив їх, що уряд не чинитиме ніяких перешкод забезпеченню різноманітних прав польського громадянства.

Через декілька днів ця ж делегація побувала на прийомі у Голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба, який у категоричній формі заперечив можливість впровадження закону Центральної Ради від 9 січня 1918 р. Свою позицію він пояснював тим, що начебто національні привілеї можуть лише підштовхувати до національного протистояння. Керівник уряду обіцяв надавати рівнозначну допомогу всім громадянам незалежно від національної належності [5].

8 липня 1918 року Ф.Лизогуб, голова гетьманського уряду, на його засіданні заявив, що закон “Про персонально-національну автономію”, виданий Центральною Радою, припиняє свою дію, а національні міністерства скасовуються, оскільки “національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби”. Він пообіцяв, що “уряд буде допомагати культурному змагання національностей” [6]. Протести представників партій національних меншостей з цього приводу залишилися без відповіді.

На початку травня 1918 року генеральний секретар гетьманського уряду заявив про несумісність його національних міністерств з політичною ситуацією, яка склалася в країні. А через декілька днів гетьман заявив журналістам про можливу ліквідацію цих органів, оскільки “всі громадяни України рівноправні” [7].

Ретельний аналіз документів Української держави свідчить, що офіційний Київ у той час тримав курс на виховання в українців любові до своєї нації і стояв осторонь від спроб деяких екстремістськи налаштованих кіл пропагувати ненависть до інших націй. У складі Кабінету міністрів, на відміну від УНР, міністерств у національних справах не засновувалось. Але де-факто вони тривалий час продовжували існувати. Лише 6 листопада офіційна урядова газета “Державний вісник” опублікувала ухвалу про звільнення з посад керівників народних міністерств з російських, єврейських та польських справ О.Зарубіна, А.Ревуцького, М.Станкевича, А.Тржецяка, Н.Гергеля, Я.Лещинського та ін. [8].

Більше того, 2 липня Рада міністрів ухвалила постанову про асигнування на утримання службового персоналу та канцелярські потреби міністерства з російських справ 25 тис. крб. За відсутності міністерства з єврейських справ у той же день було виділено 87 тис. 700 крб. на організацію літніх курсів учителів єврейських шкіл у Києві, Одесі та Катеринославі, а за відсутності міністерства з польських справ - 112 тис. 50 крб. на організацію таких же курсів у Києві, Вінниці та Житомирі.

Але 9 липня разом з законом Центральної Ради про національно-персональну автономію були офіційно скасовані всі три національних міністерства. Їх культурно-просвітні справи перейшли до відання міністерства народної освіти та мистецтва, а інші - до міністерства внутрішніх справ. Підкреслимо, що ухвала про ліквідацію була надрукована лише 22 жовтня. А це, відповідно до законів Української держави, означає, що вона набрала чинності саме наприкінці жовтня, а не на початку липня [9].

Рада Міністрів Української Держави 8 липня 1918 р. скасувала чинність Закону “Про національно-персональну автономію”, а 9 липня це затвердив гетьман. Існуючі великоруське, польське і єврейське міністерства були ліквідовані. Їхні повноваження в культурно-освітній сфері передано міністерствам народної освіти, мистецтва та іншим. Працівників ліквідованих міністерств, а ними були громадяни відповідних національностей, перевели до кадрового резерву, їм було виплачено допомогу в розмірі місячного заробітку.

Спроби засобів масової інформації, лідерів партій національних меншостей викликати незадоволення громадськості цим кроком уряду були безрезультатними. На заклики боротися з “ворогами персонально-національної автономії” мало хто відгукнувся. Не вийшло очікуваного ефекту від загального засідання Національних рад міністерств у справах великоросів, євреїв, поляків, яке зібралося для обговорення єдиних дій на захист своїх завоювань.

Відміну одного з найсерйозніших здобутків української революції газета “Нова Рада” характеризувала як повернення національної справи до початкового періоду революції [10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19].

Та незважаючи на цей об’єктивно невиправданий крок, гетьманська держава була послідовна у забезпеченні національної рівноправності всіх громадян України. Підтвердженням цього може слугувати запровадження таких акцій: створення нової єврейської партії, російського національного центру, проведення єврейського санітарного з’їзду, всеукраїнського польського з’їзду, поновлення діяльності чехословацького комітету тощо.

Проте, навіть в такій обстановці єврейська спільнота, яка проживала в Україні, змогла продовжити роботу по підготовці виборів до єврейського тимчасового передпарламенту, провести їх, обрати виконавчі органи і налагодити їх роботу [20].

Особливо треба виділити часткову реалізацію євреями Закону “Про національно-персональну автономію” на підставі Закону “Про Єврейські Національні Установчі Збори і Тимчасові Єврейські Національні Збори”, розробленого в останні дні законотворчої діяльності Центральної Ради. Вибори до Єврейських національних установчих зборів

повинні були відбутися у три етапи. На першому з них плановано вибори до місцевих органів Єврейського національного союзу в особі Єврейських громадських рад, які діяли згідно із зазначеним вище законом від 2 грудня 1917 р. Другий етап передбачав обрання Тимчасових єврейських національних зборів, які, діючи на підставі статуту, ставали вищим представницьким органом Єврейського національного союзу. Вони мали налічувати 125 членів (50 від Тимчасових єврейських національних рад при Міністерстві з єврейських справ і 75 від Єврейських громадських рад). Вибори до Тимчасових єврейських національних зборів, що їх неодноразово переносили, відбулися 11 – 13 серпня 1918 р., а перша сесія відкрилася 2 листопада 1918 р. І третій етап, який так і не був проведений, – вибори безпосередньо членів Єврейських національних Установчих зборів з поширенням на них чинності Закону "Про імунітет членів Центральної Ради" від 16 квітня 1918 р. [21, 22, 23].

Заслуговує на серйозну увагу і такий факт, що в майбутньому позитивно вплинув на створення і розвиток української юдаїки. Йдеться про заснування 14 листопада 1918 р. Української Академії наук, структурними підрозділами якої стали кафедра єврейської мови та письменства, а пізніше - і Єврейська історико-археографічна комісія [24].

26 серпня Рада міністрів скасувала дію на території Української держави законів, якими у зв'язку з війною обмежувались права підданих Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини, а також російських громадян, народжених у названих країнах. 300 тис. крб. надав уряд у розпорядження військового міністра на допомогу колишнім військовослужбовцям - росіянам, які відбували на свою батьківщину. У договорі з РРФСР Україна гарантувала безперешкодне повернення до рідних країв всім російським громадянам. Але при вирішенні питань про матеріальну допомогу інтереси полонених росіян не враховувались. Всі полонені, що повертались з Німеччини і Австро-Угорщини, поділялись на два розряди (українці і росіяни), а останні ще й на три категорії (здорові, поранені, хворі). Здорові козаки-українці отримували по три карбованці добових, починаючи з дня прибуття до евакуаційного пункту і до повернення до місця свого постійного мешкання. При цьому враховувалась швидкість безкоштовного проїзду: залізницею - 200 верст на добу, ґрунтовими шляхами - 30 верст. Обер-офіцери і сестри-жалібниці отримували допомогу у розмірі 200 крб., штаб-офіцери і священники - 300, генерали - 400 крб. Всім їм теж забезпечувалось право безкоштовного переїзду залізницею до місця постійного мешкання. Пораненим козакам-українцям грошова допомога збільшувалась вдвічі, а старшинам, священникам і сестрам-жалібницям - на 25%. Хворим, крім того, повинна була ще й надаватись медична допомога [25].

Полонені солдати-росіяни отримували лише харч під час переїзду через територію України до російського кордону, обер-офіцери і сестри-жалібниці - 100 крб., штаб-офіцери і

священики - 150, генерали - 200 крб. Пораненим і хворим офіцерам-росіянам та сестрам-жалібницям розмір грошової допомоги залишався таким же, а солдати могли лише користуватися медичною допомогою під час переїзду до кордонів Росії. Остання повинна була відшкодувати всі такі витрати.

Щодо одягу і чобіт, то ні українцям, ні росіянам вони не надавались. Пораненим треба було довести факт свого поранення. На всі потреби допомоги полоненим Рада міністрів 29 червня асигнувала 500 тис. крб. Ще 697 тис. 850 крб. було виділено Головній санітарній управі на організацію реєстраційної комісії при Київському розподільчому пункті, друкування реєстраційних карток полонених, утримання для них лазень у Києві, Харкові і Проскурові, відправку хворих додому і евакуацію божевільних [26].

Існувала в Українській державі спеціальна урядова комісія у справах німецьких колоністів. Засновувалось і українсько-німецьке товариство культурно-економічного зближення, яке ставило за мету організацію лекцій, курсів, видавничої справи, подорожей, клубів, інформаційних бюро тощо для взаємного ознайомлення народів України і Німеччини з досягненнями і особливостями культури і економіки один одного. Товариству надавались права юридичної особи. Українською мовою воно іменувалось "українсько-німецьким", а німецькою – "німецько-українським". Право вступу до товариства мали і українці, і німці без різниці статі та громадянства, не позбавлені громадянських прав. Але члени товариства поділялись на дійсних, почесних, довічних і співробітників. Дійсними вважались члени-засновники, які підписали Статут товариства, а також ін. громадяни, прийняті у дійсні члени Радою товариства за порукою не менше 3 чоловік більшістю 2/3 голосів складу Ради таємним голосуванням.

Почесні члени обирались загальними зборами за особливі заслуги перед товариством. Почесний член, який одноразово сплачував внесок за 20 років вперед, механічно переходив до розряду довічних. Членів-співробітників обирала Рада за їх бажанням і рекомендацією одного з членів товариства звичайною більшістю голосів таємним голосуванням. Річні внески розміром 24 гривні робили лише дійсні члени товариства, а почесні, довічні і співробітники від такого обов'язку звільнялись, проте могли робити добровільні пожертвування.

Справами товариства керували загальні збори, а потім ними обрана на 1 рік Рада з 7 членів і 3 кандидатів до них. На зборах обиралась також на 1 рік ревізійна комісія з 3 членів товариства і 2 кандидатів до них. Загальні збори могли бути звичайними і надзвичайними. Перші передбачалось скликати один раз на рік на його початку, заслуховувати на них звіти Ради і ревізійної комісії, затверджувати касовий обіг товариства, обирати нові керівні органи та розв'язувати всі інші питання, дотичні до діяльності товариства. Надзвичайні збори

скликались в міру потреби з власного почину Ради, ревізійної комісії або десятої частини складу товариства. Члени-співробітники на загальних зборах, які вважались повноважними при наявності лише чверті організації, мали тільки дорадчий голос.

Рада українсько-німецького товариства культурно-економічного зближення обирала зі свого складу голову, двох його товаришів, писаря і скарбника, її засідання мали скликатися двічі на місяць, і вважались повноважними при наявності половини складу Ради, у т. ч. голови і одного з його заступників. Контрольні перевірки з боку ревізійної комісії повинні були здійснюватися не менше одного разу на півроку [27].

Відповідно до завдань діяльності товариства засновувались секції, комітети, комісії, відділи, які діяли на підставі спеціально для них затверджених інструкцій. Товариство залишало за собою право створювати у містах України та за кордоном свої місцеві філії, яким надавалась автономія. Вони мали лише надсилати до Ради повідомлення про свою діяльність. Обиратися посадові особи товариства і його філій повинні були тільки з числа українців або німців.

Кошти товариства складались з обов'язкових членських внесків, добровільних пожертвувань, прибутків від капіталів, майна та підприємницької діяльності, зборів від концертів, вистав, лекцій, допомоги від різних громадських й урядових установ. У разі ліквідації товариства або будь-якої з його філій передбачалось, що їх майно поступає на просвітницькі цілі [28].

У листопаді Рада міністрів Української держави створила у Києві Союз поляків-землевласників на Україні і затвердила його Статут. Завдання Союзу вбачалось не лише у розвитку сільського господарства і сільськогосподарського промислового виробництва, а й у заснуванні культурно-освітніх і фінансово-економічних установ, у зміцненні і захисті всіма законними засобами публічних та приватних прав поляків. З цією метою на Україні мали засновуватися сільськогосподарські професійні і усякі ін. кооперативи та товариства взаємодопомоги, товарні склади, експортні палати, довідково-інформаційні та ліквідаційні бюро, суди честі, третейські та посередницькі суди для вирішення спірних питань між членами Союзу, членами Союзу і Союзом у цілому, створюватись нижчі, середні і вищі сільськогосподарські училища, дослідні поля і станції, громади взаємного кредиту, кредитні банки, страхові громади, фабрики й заводи для виготовлення сільськогосподарських машин, знаряддя, добрив.

Важливим завданням Союзу вважалось збирання, вивчення і систематизація статистичних, економічних, юридичних і фактичних даних про стан польського землеволодіння, реєстрація різного роду випадків порушення прав власності, визначення за допомогою особливих комісій збитків, обґрунтування вимог до їх відшкодування, відкриття

консультативних юридичних бюро, розробка різного роду наукових і законодавчих проєктів щодо політики і загальних реформ, участі представників Союзу у з'їздах, нарадах, засіданнях комісій та комітетів, у т.ч. майбутнього парламенту.

До Союзу приймалися усі поляки без різниці статі, стану, віросповідання і розміру землеволодіння чи землекористування, а також повнолітні і “не заплямовані судом” польські громадяни, які не мали безпосереднього відношення до сільського господарства, але визнавали статутні вимоги Союзу. Його члени поділялись на дійсних та почесних. Останні звільнялись від сплати грошових внесків.

Органами управління справами Союзу вважались загальні зібрання делегатів від спеціально утворених обласних та окружних відділів, Центральна Рада Союзу Києві, правління ревізійної комісії у Києві, окружні зібрання членів Союзу, обласні і окружні Ради місцевих відділів Союзу. Області і округи Союзу поляків-землевласників утверджувались його Центральною Радою з урахуванням адміністративного поділу України, але вони могли сполучати окремі волості, повіти і навіть губернії. Ці місцеві утворення від кожних десяти членів Союзу обирали 1 депутата на загальне зібрання, яке мало проводитись щорічно, не пізніше 15 березня кожного року і вирішувати питання при наявності двох третин делегатів простою більшістю голосів. Лише для виключення з Союзу потрібно було 3/4, а його ліквідації у цілому - 2/3 голосів [29].

Прихильно ставився гетьманський режим не лише до німців і поляків. Гетьман обіцяв забезпечити рівні права з українцями і кримським татарам та іншим мешканцям півострова у разі його приєднання до Української держави [30].

Стосунки міських дум і гетьманського уряду були набагато складнішими. Сам факт перевороту представники національних меншин в органах міського самоврядування сприйняли по-різному.

Така зміна пріоритетів, зрозуміло, не співпадала з ідеологічною лінією більшості партій національних меншин. До того ж, влада встановила жорсткий контроль за діяльністю органів міського самоврядування, що викликало ще більше незадоволення з боку демократії. Відомий діяч єврейського робітничого союзу, гласний Київської думи М.Рафес згадував: “Бунд” продолжал свою летальную борьбу й в городских думах, не приспособляясь, правда, к реакции и внося в их работу будирующий элемент” [31]. Така позиція лівих соціалістичних партій та їх представників у думах викликала низку арештів гласних на політичному ґрунті.

Вже 30 квітня 1918 року на засіданні Київської думи обговорювався політичний момент. Польське Коло і позапартійний російський блок запропонували відкласти питання й розглянути його спочатку в керівних органах партій, а представник єврейського

демократичного блоку виступив із заявою, що фракція утримується від голосування. Інші - висловилися за негайне обговорення.

Російські есери зазначали у своїх виступах, що дума часто виступала з критикою українського уряду, але останні події повинні об'єднати її гласних. Меншовики взагалі запропонували виступити з протестом проти гетьманського перевороту. Представник Бунду заявив, що міська дума, обрана на засадах загального виборчого права, може підкоритися лише органу, створеному таким же виборчим законом. Оскільки позапартійний російський блок і Коло утримались від голосування, резолюція з протестом проти останніх подій була прийнята соціалістичною більшістю без особливих ускладнень.

За аналогічним сценарієм розгорталось засідання міської думи в Полтаві: російські соціал-демократи вимагали виступити проти перевороту, але, на відміну від Києва, запропонована ними резолюція з протестом не знайшла підтримки у більшості гласних. Цікаво, що й тут єврейська фракція, зайнявши очікувальну позицію, утрималася від голосування, пояснивши це тим, що єврейська національна фракція захищає єврейські інтереси, що виявляються у вимозі гарантій особистої та громадської безпеки й повної свободи національного самовизначення, і не знає, який буде вплив перевороту щодо цих вимог.

Антигетьманські резолюції ухвалили міські думи в Катеринославі, Миколаєві, Одесі. Але якщо на протести столичної думи нова влада не зреагувала, то до органів міського самоврядування в цих містах вона була менш лояльною - на їхнє місце були покликані цензові думи, що не знали поділу на політичні фракції [32].

Наведені факти дають певні підстави вважати, що через невідповідність нового курсу гетьманського уряду ідеології лівих партій саме з часу перевороту неукраїнські за характером і соціалістичні за політичним спрямуванням міські думи стали дійсно опозиційною силою. Маючи на увазі цей чинник, а також бездіяльність демократичних дум з господарських питань, було розроблено новий виборчий закон, за яким вводилися: ценз осілості, вікові обмеження; скасовано принципи загальності та рівності. Але найголовніше - запроваджувалася мажоритарна система виборів, замість пропорційної, яка перетворила думи з органів міського самоврядування, що мали виконувати суто господарські функції, на політичні клуби, в яких дебатовалися події поточного моменту. З виданням статуту міських дум останні припиняли своє існування, а їхні повноваження до нових виборів, які передбачалося провести наприкінці 1918 року, передавалися управам або комісіям, що їх тимчасово замінили [33].

Таким чином, національну політику уряду П.Скоропадського можна обґрунтовано визначити як виважену, хоч деякі зачіпання інтересів громадян за національною ознакою все

ж спостерігались. Але у більшості випадків гетьман і його соратники, не галасуючи, як їх попередники, про велику любов до євреїв, поляків, росіян та представників інших народів, загалом нікого не переслідували за належність до інших націй.

2.3. Становище національних меншин за Директорії УНР

Важливе місце в українській державницькій традиції посідає доба Директорії УНР, яка вмістила в собі цінний досвід державотворення, в тому числі й у сфері міжнаціональних відносин. На жаль, досі вона залишається однією з найменш досліджених у діяльності тодішніх українських властей. Пояснюється це рядом причин, та найголовніша з них - складність і гострота етнополітичної ситуації в УНР, викликані соціальною і національною революціями, імперіалістичною і громадянською війнами, неодноразовими іноземними інтервенціями в Україну, частою зміною на її теренах політичних режимів.

Завершальний етап української революції, пов'язаний з короточасним відновленням влади УНР у формі Директорії, на жаль, не ознаменувався консолідацією українського суспільства. В країні, де панувала анархія, а наступ на здобуту незалежність вели більшовицькі та білогвардійські війська, що і визначало політичну ситуацію, керівні владні чинники не мали змоги приділити належної уваги практичному врегулюванню проблем національних меншин.

Прийшовши до влади, Директорія УНР прагнула послабити національне протистояння, створити умови для позитивного ставлення національних меншин до УНР, залучити їх представників до будівництва Української держави. Невипадково, в її програмних документах робився акцент на повній національній рівноправності в Україні. Зокрема, в декларації Директорії, обнародованій 26 грудня 1918 р., одним з головних завдань внутрішньої політики проголошувалося досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії [1].

В своїй національній політиці нова українська влада намагалася використати досвід Центральної Ради. У “Зверненні до російської, єврейської і польської демократії на Україні” (листопад 1918 р.), опублікованому мовами цих меншин, Директорія УНР декларувала відновлення принципів етнонаціональної політики Центральної Ради, підтверджувала необхідність відновлення дії національно-персональної автономії. Ініціатором таких рішучих політичних кроків став колишній член Центральної Ради, депутат Єврейського національного зібрання С.Гольдельман. Його пропозицію підтримав В.Винниченко, який наполягав одночасно на відновленні діяльності колишніх міністерств (російського, польського, єврейського). Саме з цих міркувань в ухваленому 10 грудня 1918 р. у Вінниці, ще до переїзду у Київ, рішенні відновити чинність Закону “Про національно-персональну

автономію” передбачено тимчасово заснувати Відділ у справах національних меншин на чолі з С.Гольдельманом [2].

Директорія УНР відмінила 24 січня 1919 р. закон гетьманату про скасування національно-персональної автономії [3, 4] і, тим самим, створила національним меншинам правові умови їхньої діяльності, а відтак – ґрунт для поновлення діалогу. Однак росіяни взагалі зігнорували співпрацю з новою владою, очікуючи відновлення єдиної Росії, а частина поляків зайняли позицію “холодної лояльності” і більше переймалися відновленням власної державності. Не сприяли налагодженню взаємовідносин і деякі протиправні заходи Директорії УНР (без санкції суду були здійснені арешти і розстріли росіян, порушені мовні права меншин – назви повсюдно замінені на українські, надання полякам національно-персональної автономії пов’язувалося з нормалізацією мовного становища українців у Польщі). Загалом “неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство” [5, 6, 7]. З огляду на це газета “Нова Рада” робила невтішний висновок про відсутність єднання демократичних сил усіх національностей після відновлення УНР (що не перешкодило понад 100 депутатам від національних меншин узяти участь у роботі Трудового Конгресу в січні 1919 р.) [8, 9, 10].

Реалізація головних положень Закону “Про національно-персональну автономію” найбільше відповідала інтересам євреїв, які в особі Єврейського національного секретаріату вітали перемогу Директорії УНР. Проте наданими законом правами вони скористалася не відразу. Причина полягала у різних поглядах євреїв на перспективи власної автономії. З цього приводу 6 квітня 1919 р. Єврейський національний секретаріат звернувся до Директорії УНР з доповідною запискою, де, проінформувавши про своє утворення 3–11 листопада 1918 р., внутрішньопартійну боротьбу, не погоджувався з відновленням Міністерства єврейських справ у колишньому вигляді. Тут же було викладено такі його пропозиції:

- а) визнати Тимчасові національні збори і Національний секретаріат законодавчим і виконавчим органами єврейської автономії до скликання Установчих зборів євреїв України;
- б) для взаємозв’язку між органами держави й автономії запровадити посаду статс-секретаря або головного керуючого у справах єврейської автономії з правами міністра, якого повинні були затверджувати органи автономії [11, 12, 13].

Директорія УНР намагалася досягти компромісу у міжпартійній боротьбі єврейських політичних партій, проте безрезультатно. Тому В.Винниченко з січня призначив міністром єврейських справ А.Ревуцького, члена єврейської соціал-демократичної партії “Поалей-Ціон” (“Робітники Сіону”), а з 9 квітня – П.Красного, також представника партії “Поалей-

Ціон”. Це викликало обурення Єврейського національного секретаріату, бо відбулося без їхньої згоди, однак міністерство усе ж розпочало діяльність [14, 15, 16, 17].

Дане відомство діяло у складі українського уряду у Кам’янці на Поділлі до листопада 1920 року, коли той був змушений емігрувати з території республіки [18].

За короткий час, працюючи у вкрай несприятливих умовах, вказане міністерство, користуючись підтримкою Директорії УНР, заклало правові основи вільного національного розвитку єврейської меншини в Україні, вжило низку практичних заходів щодо їхньої реалізації. Передусім треба назвати ухвалену нову редакцію Закону “Про єврейське громадське самоуправління”, а також Положення про нього з аналогічною назвою (липень 1919 р.). Створюване на демократичних засадах самоуправління визнавали місцевими публічно-правовими органами, уповноваженими розглядати всі справи єврейських громад. До його компетенції належала, зокрема, реєстрація актів громадянського стану, юридична допомога, представництво в державних і громадських організаціях тощо. Виконання цих повноважень покладалося на Громадську раду і Громадську управу [19].

Для росіян і поляків аналогічних державних органів створено не було. Мотивувалося це тим, що за єврейською меншиною не стояла жодна іноземна держава, в той час як росіяни і поляки орієнтувалися тоді, як правило, на вже існуючі сусідні держави-метрополії. Вони не тільки не бажали співпрацювати в справі розбудови української державності, але й нерідко активно боролися проти неї, підтримуючи, відповідно, агресію проти УНР російських більшовиків чи білогвардійців або ж польських загарбників [20].

З метою втілення у життя закону “Про національно-персональну автономію” Рада народних міністрів УНР ухвалила 16 лютого 1919 р. “Положення про єврейське самоврядування”. 17 квітня Директорія УНР затвердила його як закон. Згідно з ним повинні були обиратися єврейські громадські Ради, яким надавалися широкі права. Держава виділяла 3 мільйони 300 тисяч карбованців щомісячно на друк книжок для єврейських шкіл, дозволяла євреям збирати податки зі спадщини, брати частину коштів із державного податку тощо.

Щоправда, внаслідок складного військово-політичного становища УНР, різкого зменшення контрольованої нею території здійснити заплановане вдалося (та й то частково) лише на заході республіки. В липні 1919 р. в Кам’янці-Подільському розпочала роботу єврейська громадська Рада. Разом з представниками Міністерства єврейських справ УНР вона активізувала роботу в повітах щодо скликання зборів єврейських громадських Рад і організації їхньої діяльності. Оскільки на місцях нерідко чинився опір впровадженню закону про єврейське самоврядування, то Подільський губкомісар у циркулярі повітовим комісарам наголошував, що в УНР “визнано рівноправність усіх національностей”, необхідно

втілювати в життя закон “Про національно-персональну автономію”, щоб не було потреби притягати (представників влади УНР) до карної або дисциплінарної відповідальності” [21].

Високо оцінюючи підсумки національної політики української влади, історик М.Вішніцер в 1919 р. писав: “...Євреї на Україні мають великі національні права. Єврейська мова є офіційно визнана, міністерство для єврейських справ широко розвинуло свою діяльність, єврейські релігійні громади вільно розвиваються, число єврейських шкіл зростає, у новозаснованому університеті в Кам’янці-Подільському уряд УНР установив кафедру для єврейської історії і літератури...” [22].

У жовтні 1919 р. Директорія затвердила закон “Про строки виборів до Єврейської громадської Ради”. Згідно з ним вибори повинні були відбутися до 1 січня 1920 р. Але й цим планам внаслідок листопадової 1919 р. катастрофи українського фронту не судилося збутися. В 1920 р. можливостей для практичного здійснення українською владою своєї національної політики фактично не було. Що стосується її законодавчого закріплення, то підготовленому й схваленому спеціальною комісією проекті Конституції УНР всі громадяни держави, незалежно від їх національності, мали рівні права, а для національних меншостей забезпечувалася свобода національного і культурного розвитку “у всіх відношеннях, що не суперечить єдності держави”. Законом же “Про Державну Народну Раду УНР”, затвердженому головою Директорії УНР С.Петлюрою 12 листопада 1920 р., планувалося обрати до цього вищого законодавчого органу держави від єврейських партій і організацій 21 представника, російських - 6, польських - 3. Тобто, чітко передбачалося забезпечити представництво цих найчисленніших національних меншин в українському парламенті [23].

На жаль, реальна етнополітична ситуація в Україні протягом 1919-1920 рр., як уже зазначалось, виявилась дуже складною. До того ж при здійсненні національної політики були допущені й окремі помилки. Наприклад, в перші ж дні приходу до влади Директорії УНР з’явився наказ про знищення в Києві всіх російських вивісок і заміну їх українськими. “Центр ваги наказу, - як згадував один із сучасників тих подій А.Гольденвейзер, - полягав не в тому (як це звичайно буває), щоб кожен магазин мав обов’язково українську вивіску, а в тому, щоб російські вивіски були обов’язково зняті. Російська мова не допускалася навіть поряд з українською. Вивіски ж іноземними мовами не повинні були зніматись” [24]. І це в місті, де українці ледве становили четверту частину населення. Природно, що замість залучення до української справи неукраїнських мас, подібні непродумані заходи викликали спротив навіть тих людей, які раніше ставились до неї прихильно і вважали її справедливою.

Але найбільшій і найтрагічнішій проблемою була тоді, безперечно, проблема антисемітизму, що нерідко виливалася в страхітливі масові погроми проти єврейської людності. Вони коштували їй величезних жертв і страждань, а також завдали значної шкоди

українській державності, оскільки використовувались усіма ворогами з метою її дискредитації.

Політична нестабільність, розгул бандитизму й анархії, часта зміна політичних режимів, слабкість центральної влади - все це створювало сприятливий ґрунт для здійснення злочинними елементами різних мастей і відтінків антисемітської агітації та організації погромів. “Бажаючи здійснити комунізм силою багнета і за допомогою громадянської війни, - зазначалось в зверненні уряду УНР до єврейського населення в серпні 1919 р., - більшовики викликали в народних масах найбільш темні інстинкти й найгірші почуття. Ця система дала відповідні плоди: по Україні прокотився ураган єврейських погромів” [25].

Директорія УНР та її уряди прагнули захистити єврейське населення, вели рішучу боротьбу з цим жахливим явищем. Дане питання багато разів обговорювалося на їх засіданнях. Зокрема, 4 травня 1919 р. Ради народних міністрів, заслухавши доповідь міністра єврейських справ про становище в Рівному і про протиеврейську агітацію, зобов'язала міністрів військових і внутрішніх справ вжити найрішучіших заходів для забезпечення спокою в місті та припинення всякої погромної агітації.

8 травня уряд обговорив і в принципі схвалив законопроект про утворення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів. Тоді ж була заслухана доповідь про події в Дубному в лютому-березні 1919 р. і прийнято рішення передати її на розгляд названої вище комісії. 14 травня законопроект про утворення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів був остаточно ухвалений урядом з внесеними до нього поправками. 27 травня Директорія УНР затвердила цей закон. Згідно з ним Особлива слідча комісія наділялася надзвичайно широкими правами і повинна була негайно передавати винних у погромах спеціальному військовому суду. До неї ввійшли також представники єврейської демократії.

Заслухавши 14 червня 1919 р. доповідь про події, що мали місце в містах Кам'янці і Проскурові, та про злочинну протиеврейську агітацію, Рада народних міністрів зобов'язала відповідні державні органи вжити найрішучіших заходів з метою цілковитої ліквідації погромів, погромної агітації, забезпечення спокою і нормального життя для всього населення, винні у здійсненні погромної агітації і погромів повинні були притягуватись до суворой карі за законами військового часу. Через два дні уряд знову розглянув питання про погроми в деяких містах Поділля і ухвалив відповідне рішення. В серпні з'явилося його звернення до єврейського населення, в якому роз'яснювались причини погромів, розкривалась діяльність влади, спрямована на їх недопущення, покарання винних за погроми, ліквідацію їх наслідків, містився заклик до євреїв співробітничати з українським народом в розбудові самостійної, ні від кого не залежної держави [26].

Головний отаман С.Петлюра також видав низку наказів, у яких вимагав цілковитого знищення всякої спроби погромів та передачі погромників до розстрілу, покладаючи всю відповідальність на представників військової і цивільної влади. Реалізуючи їх, надзвичайний військовий суд виніс декілька смертних вироків, багато погромників було розстріляно. Зокрема, за погром, вчинений 15 лютого 1919 р. в м. Проскуріві отаманом Самосенком, останній був засуджений польовим судом до смертної кари і вирок виконаний. Такого ж покарання зазнали старшина Міщук і декілька козаків за участь у погромі м. Райгорода. На початку липня 1919 р. С.Петлюра звернувся з обіжною телеграмою до голови уряду, командуючого армією, міністрів військових і єврейських справ, в якій закликав їх до найенергійнішої боротьби з антиєврейською агітацією і погромами [27].

18 серпня Рада народних міністрів запропонувала Головному отаману С.Петлюрі передавати до військово-польового суду всіх начальників військових частин, винних в допущенні погромів, як зрадників держави. Вони повинні були суворо каратись, включно до смерті.

Велику увагу приділяв уряд організації допомоги постраждалим від погромів, неодноразово виділяючи для цього значні кошти. Зокрема, 18 січня 1919 р. ним було асигновано 3 мільйони гривень єврейському населенню Житомира та Бердичева, 9 квітня - 2 мільйони гривень жителям Проскурова, 12 квітня - 2 мільйони гривень, 30 липня - 11 мільйонів 460 тисяч, 24 жовтня - 20 мільйонів гривень єврейському населенню міст та містечок, що постраждали від погромів [28].

Вжиті українською владою заходи сприяли зменшенню погромної агітації і погромів в Україні. Однак, повністю припинити їх вона була просто не в змозі навіть на контрольованій нею території.

Важливим чинником у формуванні стосунків Директорії УНР з національними меншинами стала правотворча робота у напрямі проведення виваженої мовної політики. Першого січня 1919 р. затверджено Закон “Про державну мову в УНР”. Нею оголошено українську мову, а приватним особам дозволено звертатися до державних установ рідною мовою. Реалізуючи закон у галузі освіти і мистецтва, міністр цієї галузі 24 січня 1919 р. видав наказ про державну мову, яким забезпечив право національно розмежованим інституціям видавати документи мовою своєї національності. Того ж дня Рада Народних Міністрів ухвалила Закон “Про карну відповідальність за образу національної чести та достоїнності” (уведено покарання від трьох місяців до 1,6 року) [29, 30].

Ухвалення таких демократичних за суттю правових актів свідчить про те, що Директорія УНР продовжувала толерантну етнонаціональну політику, започатковану Центральною Радою. Однак із загостренням соціально-економічних, політичних і

національних суперечностей державній владі не вдалося тримати під контролем виконання громадянами чинного законодавства, а розгул анархії призводив до спалахів поширеного ще за царату злочину – єврейських погромів. Як рецидив внутрішньої політики царської Росії антисемітизм виявився на території України погромами ще у 1914 р., що їх чинили чорносотенні шовіністичні організації, а згодом різні військові підрозділи – Російська, Червона, Добровольча армії, загони отаманів. Винятково масового характеру погроми набули з початку 1919 р., що і дало підставу пов'язати їх з приходом до влади Директорії УНР. Оприлюднені раніше недоступні документи і спогади очевидців тих трагічних подій переконливо підтверджують намагання Директорії, як, до речі, і вищого військового командування Червоної та Добровольчої армій, забезпечити охорону прав євреїв, притягти винних до юридичної відповідальності. Ці дії Директорії не завжди були успішними, що в майбутньому використала радянська пропаганда для огульного звинувачення Директорії УНР та її Голови – С.Петлюри в антисемітизмі [31, 32, 33, 34 35, 36, 37].

Останній критичний період діяльності Директорії УНР, обмеженої невеликою територією, обтяженої військовою і внутрішньопартійною боротьбою, унеможлилював широку реалізацію національно-персональної автономії. Однак навіть за таких умов влада УНР не відмовлялася від тих принципів демократії, які були проголошені на початку української революції. Так, § 5 Варшавської угоди від 21 квітня 1920 р. передбачив забезпечення полякам в УНР національно-культурних прав. У складі чергового уряду УНР, сформованого 28 травня 1920 р. в Києві, надалі фігурувало Міністерство єврейських справ на чолі з новим керівником П.Красним, який очолив його ще у другій половині 1919 р. Декларація уряду УНР у Вінниці від 2 червня 1920 р., інформуючи населення про майбутні внутрішні реформи, гарантувала наявні права національним меншинам і їхню незмінність у перспективі. Проекти конституційних актів, що їх розробляли в той час О.Галичанський (1919), Всеукраїнська національна рада (1920) (до складу її комісії належав П.Красний), О.Ейхельман (1921), містили статті, спрямовані на дотримання прав національних меншин [38, 39, 40, 41].

Крім того, вже перебуваючи в еміграції й сподіваючись на повернення, уряд УНР ухвалив правові акти, у яких також йшлося про права національних меншин. Це, наприклад, Закон 1921 р. “Про Раду Республіки”. Її планували як верховний орган зі всією повнотою влади на період перебування уряду УНР за межами власної території. Рада Республіки повинна була складатися з 67 депутатів, у тім числі шести євреїв, двох поляків і одного німця. Права національних меншин, пов'язані з національно-персональною автономією, покладали на державний орган – Народне представництво, який мав бути утворений в Україні. Інший Закон 1921 р. “Про встановлення Єдиної національно-державної школи та

про Статут єдиної школи” надавав необхідні права національним меншинам у галузі середньої освіти (у тім числі мовні). Характеризуючи ще один Закон 1921 р. “Про громадянство УНР”, варто звернути увагу на положення, що стосується вірних. Вони повинні були дати присягу певного змісту, яка містила слова “...Господом Богом перед Святою його Євангелією та Животворчим Хрестом...”. Особи ж, які сповідували неправославну релігію, замінювали ці слова відповідно до прийнятої формули в інших конфесіях [42].

Навіть після остаточної поразки української революції національні меншини продовжували перебувати в полі зору уряду УНР в екзилі. Підтвердженням цього є, зокрема, документи про матеріальну допомогу С.Петлюри єврейським біженцям в еміграції, зроблені ним та його оточенням зусилля для поліпшення українсько-єврейських відносин [43]. Особливо треба виділити концептуальну статтю С.Петлюри “Сучасна українська еміграція та її завдання” (1923). До таких пріоритетних завдань Голова Директорії УНР замислював постійну працю серед представників національних меншин – емігрантів з України (євреїв, поляків і росіян). Він закликав своїх соратників не забувати, що це завдання великої державної ваги, результат виконання якого “полягатиме в тому, аби повернулись вони на Україну не явними чи тайними ворогами нашої державності, а державно підпорядкованими та чесними громадянами Української Держави” [44].

На відміну від далекосяжних і державотворчих завдань провідників української еміграції, радянська влада поставила іншу мету – фізично ліквідувати український національно-визвольний рух навіть поза межами країни. Вбивши 26 травня 1926 р. у Парижі С.Петлюру руками єврея М.Шварцбарда, вона частково досягла цього – виправдувальний вирок французького суду дав юридичні підстави звинуватити С. Петлюру, а в його особі й українські державницькі сили, в антисемітизмі [45].

Убивство С. Петлюри та пов’язані з цією трагедією політичні спекуляції зумовили чимало непорозумінь навіть у середовищі ідейно близьких організацій. Наприклад, тривала дискусія виникла навколо оцінки цих подій між еміграційними українською і російською соціал-демократичними партіями. Арбітром у їхній суперечці за спільною згодою став Соціалістичний робітничий інтернаціонал, утворений 1923 р., який мав у своїй структурі комісію з національних меншин. Однак протилежні погляди, які висловлювали на засіданнях комісії в Цюріху, резолюція загального характеру від 26 лютого 1928 р. цієї організації виявили її неспроможність об’єктивно оцінити ставлення С.Петлюри до євреїв. Міф про антисемітизм цього політика залишився неспростованим [46, 47, 48]. Отже, і матеріали судового процесу над Шварцбардом, і численні документальні свідчення учасників

тогочасних подій, і результати вивчення цієї проблеми українськими та зарубіжними науковцями, зокрема, А.Марголіним, С.Гольдельманом, О.Чериковером, О.Бриком, Л.Шапіро, виходячи з нових історичних реалій, чекають свого комплексного правового дослідження в Україні. Це дало б змогу на такій підставі зробити об'єктивні висновки і науково обґрунтовано підтвердити, що “Петлюра був за всебічні права для національних меншин в Україні. Зокрема, для єврейської меншини. І які б наклепи не ширили про Петлюру наші вороги, він залишається для історії як оборонець прав національних меншин” [49].

Таким чином, офіційна національна політика УНР доби Директорії УНР в цілому була толерантною, демократичною і справедливою. Досвід її вчить, що вільна українська держава повинна створити сприятливі умови для позитивного ставлення до себе з боку національних меншин, активно залучати їх до державного будівництва. Водночас він свідчить, що й вони, в свою чергу, теж були зобов'язані з розумінням ставитись до корінних інтересів українського народу, який здійснює своє законне право на суверенне державне життя, не перешкоджати, а всіляко сприяти йому в реалізації цього права. Демократична незалежна Україна, її зміцнення й процвітання - запорука вільного розвитку й добробуту всіх народів і націй, які в ній проживають.

2.4. Більшовицька та білогвардійські доктрини розв'язання національного питання

Політика більшовиків після жовтневого перевороту визначалася не стільки з точки зору ідеологічних принципів, як з практичних обставин. Економічна ситуація в Росії, розпад імперії серйозно вплинули на ставлення більшовицької партії до регіонів, які заявили про можливість вільного незалежного розвитку шляхом оформлення власної державності. Партія виступала проти розпаду єдиної російської держави. Населення центральної Росії, яка етнографічно охоплювала більшість російського народу, з острахом сприймало перехід влади на місцях до рук органів, які ні ідеологічно, ні в національному плані не мали нічого спільного з більшовицьким режимом, що ставило його в складну ситуацію, як у стратегічному, так і економічному плані.

Більшовицькі вожді розуміли, що їх позиція щодо України мала бути надзвичайно гнучкою, як з економічних, так і етнонаціональних питань. Проте стосунки між Центральною Радою і Радою Народних Комісарів погіршилися після того, як Центральна Рада не визнала влади РНК, а Генеральний секретаріат очолив заходи по створенню федеративного уряду для всієї Росії.

У вересні 1917р. з ініціативи Центральної Ради у Києві зібрався з'їзд народів Росії. На ньому було прийнято резолюцію про перетворення Росії у федеративну республіку [1]. Для

більшовиків резолюція про федеративну форму облаштування Росії була явно небажаною. До того ж вектори розвитку російського та українського суспільства набували дедалі різних напрямків. У них поступово склалися відмінні форми державної влади: в Україні – демократичний лад, наближений до центристського, у Росії – влада Рад. У перші місяці свого існування російська РНК прийняла і проголосила значно більше міжнародних декретів і декларацій (про мир без анексій і контрибуцій, рівність націй і права народів, експлуатованих Росією тощо), ніж усі уряди Європи разом узяті. Однак подібні акції виявилися здебільшого голослівними, не підкріпленими реальними кроками, як на міжнародній арені, так і в середині країни. На практиці - спроби самовизначення народів Росії, утворення автономій, незалежних держав розцінювалися як зрада принципів пролетарського інтернаціоналізму та класових інтересів пролетаріату. Більшовицьке тлумачення декларованого права на самовизначення націй [2] насправді означало реалізацію більшовицьких державницьких інтересів і перетворювалося на засіб боротьби проти будь-яких самостійницьких тенденцій.

У листопаді 1917 р. нова влада ще відчувала себе зобов'язаною дотримуватися пропагандистських гасел. 15 листопада 1917 р. за підписом В.Леніна і Й.Сталіна було опубліковано “Декларацію прав народів Росії”, де проголошувалася політика радянського уряду Росії щодо різних народів і національних груп: рівність і суверенність народів, право на самовизначення аж до відокремлення в самостійні держави, знищення будь-яких національних та національно-релігійних привілеїв, вільний розвиток національних меншостей та етнографічних груп тощо.

Слід зазначити, що документ складався із загальних положень і виразів, не визначав порядку використання і здійснення на практиці проголошеного права на самовизначення, не встановлював жодних політичних і правових передумов, за яким це право могло б бути реалізованим, тобто набирало обов'язкового характеру для російської державної влади. Не йшлося в “Декларації прав народів Росії” й про те, які саме ознаки є необхідними для того, щоб ту чи іншу суспільно-територіальну одиницю на терені держави можна визнати за окремий “народ”, а отже й за суб'єкт права на самовизначення. Як засвідчувала подальша практика більшовицької диктатури, брак цієї деталізації був широко використаний для того, щоб надати засадам “Декларації” у кожному конкретному випадку такого трактування, яке найбільше відповідало вимогам більшовицького уряду в той чи інший момент і стосувалося того чи іншого об'єкта [3].

Українська Центральна Рада намагалася підтримувати щодо РНК Росії нейтральну позицію. Протягом листопада – грудня 1917 р. вона здійснила низку кроків, спрямованих на формування демократичного ладу в республіці, однак РНК Росії вважала неприйнятним факт

самого існування УНР, не визнавала будь-які акти Центральної Ради у внутрішній і зовнішній політиці (законодавче закріплення народно-демократичних перетворень, формування державних інституцій влади, проголошення III Універсалом автономії УНР) та прийняття Конституції. Особливо дратував більшовиків такий пункт, як “Виключне й неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки належить Українській Центральній Radі” та те, що на території УНР мають бути дійсними закони, не скасовані Центральною Радою [4].

III Універсал Центральної Ради, проголосивши Українську Народну Республіку автономною державою у складі нової федерації національно-державницьких утворень, що виникли на руїнах Російської імперії, започаткував самостійну внутрішню і зовнішню політику. Більшовики змушені були рахуватися з цим, але увявити Україну самостійною ніяк не могли. У циркулярах та директивах, що надсилалися в Україну, більшовицькі лідери виявилися навіть більшими “українцями”, ніж представники Центральної Ради, які підтримували гасло автономії у федерації. Більшовики ж обіцяли Україні самовизначення аж до відокремлення. “Брати-українці, – йшлося у зверненні Ради Народних Комісарів, ЦВК, ЦК РСДРП(б) та інших організацій до українських робітників і солдатів від 25 листопада 1917 р., – вас запевняють, ніби ми виступаємо проти самовизначення України. Це - брехня! Ми ні на хвилину не думаємо замахуватися на права України. Револуційний пролетаріат лише зацікавлений в тому, щоб за націями було забезпечено право на самовизначення аж до відокремлення” [5].

Ситуація в Україні швидко змінювалася і обіцянок вже було замало. 29 листопада 1917 р. головнокомандувач російської армії М.Криленко теж звернувся до українського народу: “Ми хочемо вільного в Україні життя українським робітникам і селянам. Ми обіцяємо вам повну свободу, ми разом з вами будемо боротися за незалежну Українську республіку, але республіку таку ж, як наша, де вся влада буде в руках Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України” [6].

Використовуючи таку бажану для українців ідею незалежності, більшовики збирали сили для захоплення влади в Україні. Важливим етапом, за їхніми планами, мав стати Всеукраїнський з’їзд Рад. Настанову про його підготовку київським більшовикам дав нарком у справах національностей РСФРР Й.Сталін 17 листопада 1917 р. у розмові з представником Київського обласного комітету партії [7].

Більшовицьке керівництво, усвідомивши, що після жовтневого перевороту автоматичного переходу влади в Україні до збільшовичених робітничо-селянських рад не сталося, вважало за необхідне (найефективнішим і політично найзручнішим) повторення тут місцевого “жовтня”. Гарантією успіху мав стати склад учасників планованого з’їзду. Як і в

Петрограді, на ньому мали бути представлені тільки робітничо-солдатські Ради, тобто кількісна меншість “організованої революційної демократії”. Але в конкретних умовах з’їзд мав носити значною мірою національно неукраїнський характер: складатися з представників робітництва, яке становило близько 10% населення України і було переважно за походженням не українцями, представників російського війська, частини якого дислокувалися в Україні. Участь селянства, найбільшої суспільної верстви, у ньому не передбачалося, за винятком невеликої частини солдатів із селян - українців.

Виконуючи директиву ЦК РСДРП (б), Київська обласна Рада робітничих і солдатських депутатів на засіданні 24 листопада 1917 р. ухвалила скликати 3 грудня Всеукраїнський з’їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У повідомленні відзначалося, що його скликають більшовицькі організації, встановлювалася норма представництва: об’єднані Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів мали надіслати десять делегатів, якщо ради існували окремо, Рада робітничих і солдатських депутатів надсилали сім осіб, а Рада селянських депутатів – чотири. Таку саму кількість мала право надсилати й губерньська Селянська спілка. Об’єднані повітові Ради надсилали п’ять делегатів, а коли діяли окремо, то Ради робітничих і солдатських депутатів направляли по три представники, Ради селянських депутатів – два [8]. Отже, грубо порушувалась елементарна справедливість щодо представництва на з’їзді основних верств населення України.

Більшовики діяли відкрито, на очах Центральної Ради, її Генерального Секретаріату, і хоч вони створювали на шляху своїх опонентів мінімум перешкод, але не дуже й намагалися масово залучити робітничо-селянські організації до національно - визвольної боротьби. Лише організації на чолі з Селянською спілкою вжили контрзаходів, щоб не допустити переходу влади в Україні до рук більшовиків. У заяві Селянської спілки, надрукованій в газеті “Народна воля”, говорилося що, якби: “...селяни, солдати й робітники погодилися з цим, то ясно, що їм би прийшлося передати цим самим владу над собою до чужих рук” [9]. Селянська спілка роз’яснювала, що, збираючи з’їзд, більшовики прагнуть зірвати скликання Українських Установчих зборів, оскільки добре знають, що загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням перемоги не здобудуть. Тому українська демократія, відзначалося у заяві, “все-таки піде на той з’їзд, який скликається Київською Радою, і перед усім світом виявить свою дійсну волю, котра, можна наперед гадати, ледве чи виправдає надії непрошених розпорядників і організаторів” [10].

На заклик Селянської спілки відгукнулися ради селянських депутатів та інші демократичні організації України. На міських і повітових з’їздах, що відбувалися у цей період, селяни обирали своїх представників на київський з’їзд згідно з передбаченими нормами: губерньські Ради селянських депутатів посилають представників за кількістю

повітів, повітові Ради селянських депутатів - за кількістю волостей [11]. Центральна Рада виклала широку програму демократичних перетворень соціалістичного напрямку і незабаром майже всі Ради робітничих і солдатських депутатів, міські думи й інші місцеві органи влади України визнали Центральну Раду як вищий орган республіки.

Те, що ситуація для них змінюється на гірше, зрозуміли більшовики не лише в Україні, а й їхні керівники у Петрограді. Доказом цього були дві важливі події: перша – Київський обласний з'їзд РСДРП (б), що відбувся 3 – 5 грудня 1917 р., на якому учасники обговорили питання про ставлення до Центральної Ради, про вибори до Українських Установчих зборів та платформу партії, про центральну владу в Україні. З'їзд ухвалив “всіма засобами боротись проти нинішнього складу Центральної Ради й прагнути на Україні, як і у всій Росії, створити справді революційну владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів”. Водночас з'їзд закликав “українських робітників, солдатів і селян об'єднатися з робітниками, солдатами й селянами інших частин Росії для спільної боротьби з ворогами народу” [12]. Як бачимо, керівники більшовиків в Україні, які скликали з'їзд Рад у Києві, одержали чітку директиву щодо Центральної Ради, запровадження радянського режиму в Україні і безсумнівного підпорядкування її петроградським органам влади.

4 грудня 1917 р., у день відкриття Всеукраїнського з'їзду Рад, російський Раднарком надіслав ультиматум Центральній Раді, у підготовці якого взяли участь В.Ленін, Й.Сталін і Л.Троцький. Він починався, як завжди пропагандистським запевненням у тому, що Раднарком визнає право на самовизначення за всіма націями, що їх пригнічували царат і російська буржуазія. “Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно”. Одночасно елементи меморандуму поєднувалися з ультимативними вимогами: “Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і радянської влади на Україні.” В ультиматумі Центральну Раду звинувачували у всіх гріхах пореволюційного хаосу: в дезорганізації фронту, хоч його розвалили більшовики своєю агітацією, роззброєнні радянського війська, підтримці генерала Каледіна, в буржуазності, в націоналізмі, сепаратизмі, а закінчувався ультиматум словами: якщо за 48 годин не буде задовільної відповіді, то “Рада Народних Комісарів буде вважати Центральну Раду в стані війни проти радянської влади в Росії і на Україні” [13]. Головна мета ультиматуму – дискредитувати Центральну Раду в очах делегатів Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів та всього українського народу. Тон і зміст ультиматуму були свідченням того, що Раднарком не визнавав Центральну Раду та її Генеральний секретаріат правомочним урядом незалежної держави. Більшовики поставили Центральну

Раду перед дилемою: усунути від влади добровільно і не перешкоджати більшовикам оголосити Україну радянською, або війна. За визнанням М.Скрипника, закінчився період “агітаційної і пропагандистської діяльності більшовиків мирним шляхом” і настав “момент переоцінки всіх вартостей озброєною рукою” [14], тобто пряме втручання у внутрішні справи уже самостійної держави.

Генеральний секретаріат у відповіді вказав на нещирість Ради Народних Комісарів: “Не можна одночасно визнавати право на самовизначення “аж до відокремлення” і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів щодо Народної Української Республіки” [15]. Відповідальність за українсько-російську війну, яка могла виникнути, Генеральний секретаріат цілком покладав на петроградський більшовицький уряд.

4 грудня 1917 р. у Києві розпочав роботу Всеукраїнський з’їзд Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. З 2500 учасників з’їзду депутатів-більшовиків було 60 (за іншими даними – 127). “Насправді не було ще на Україні ні одного з’їзду, – відзначав його учасник П.Христюк, – який би з таким обуренням поставився до більшовиків, як цей з’їзд, скликаний більшовиками” [16]. Звичайно, таке співвідношення сил стало нездоланною перешкодою на шляху до легального захоплення більшовиками влади в Україні. Оголошений на з’їзді ультиматум Петроградської РНК викликав бурю гніву серед делегатів.

Всеукраїнський з’їзд Рад став величезною демонстрацією підтримки Центральної Ради, засвідчив переконливу антибільшовицьку позицію українського суспільства. В резолюції “Організація влади на Україні” зібрання висловило Центральній Раді цілковите довір’я і постановило не проводити перевиборів [17].

Можна погодитися з Т.Гунчаком, що це був “ще один доказ того, що більшовики просто недооцінили розвій національного руху, який охопив тоді широкі українські маси, а головне – селянство” [18]. Більшовицький ідеолог в Україні М.Попов теж змушений був визнати, що більшовицька партія “мала проти себе з’єднаний фронт українських національних соціалістичних партій, що спиралися на компактні маси української дрібної буржуазії, насамперед селянства” [19].

Зрозумівши, що досягти мети – повалення Центральної Ради на Всеукраїнському з’їзді їм не вдасться, більшовицькі керівники спробували перетворити його на нараду без прийняття рішень. Та, зазнавши невдачі і в цьому, вони разом з частиною фракції лівих російських есерів переїхали до Харкова [20], де приєдналися до обласного з’їзду Рад Донецько-Криворізького басейну. Об’єднаний з’їзд оголосив себе I Всеукраїнським з’їздом Рад. В ньому взяло участь понад 200 делегатів з правом ухвального і 6 – з дорадчим голосом. Було розглянуто такі питання: 1) Про поточний момент; 2) Про владу в Україні; 3) Про

самовизначення України; 4) Про самовизначення Донецького і Криворізького басейнів; 5) Вибори Центрального Виконавчого комітету Рад.

Від імені В.Леніна з'їзд привітав С.Бакинський, який тільки-но прибув із Петрограду. З доповіддю виступив Артем (Ф.Сергєєв). Відзначивши, що тільки радянський уряд Росії може забезпечити практичне здійснення права націй на самовизначення, з'їзд оголосив Україну федеративною частиною Російської Радянської Республіки під назвою Українська Народна Республіка (тобто теж УНР) і обрав Центральний виконавчий комітет як вищий орган державної влади Рад. 17 грудня 1917р. ЦВК сформував перший радянський уряд України – Народний секретаріат, до якого ввійшло 12 секретарів, які відали окремими галузями державного управління. 11 з них очолювали більшовики і тільки секретарство земельних справ очолив Є.Терлецький – лівий есер. Фактом є те, що для діяльності Народного секретаріату тривалий час не виділяли приміщення, а прийняті ним рішення не визнавали. Протягом перших тижнів існування радянської влади обмежувалося невеликою територією – Харковом і частиною його губернії, решта була в руках Центральної Ради або військ Каледіна.

У прийнятому 14 грудня 1917р. маніфесті “До всіх робітників, селян і солдатів України” харківський ЦВК повідомляв про ухвалу з'їзду позбавити Центральну Раду прав, “які вона собі захопила” і про те, що “перебирає на себе всю владу в Україні” [21]. Так розпочалася збройна боротьба більшовиків за утвердження своєї влади в Україні. Радянський уряд у Харкові став ширмою для введення російських військ в Україну. І.Майстренко, який емігрував на Захід під час Другої світової війни, у своїй історії Компартії України писав: “Петроград хотів, щоб його війна з Центральною Радою виглядала не як національна війна Росії з Україною, а як класова війна в самій українській нації, війна українського радянського уряду проти українського дрібнобуржуазного уряду” [22].

Одним із ключових питань за більшовицької влади стало єврейське, а точніше – взаємовідносини українського та єврейського населення.

Широко поширювалися чутки про єврейське походження всіх комісарів і чекістів. Використовуючи цю ситуацію, малограмотні “отамани” і “батьки”, апелюючи до найбільш примітивних інстинктів своїх прихильників, почували себе царьками, широко використовували можливість страчувати і милувати, грабувати, буйствувати і розважатися. Чимало євреїв були активними членами несєврейських партій і навіть входили до їхнього керівництва, зокрема, більшовицьких організацій, або співчували їм. Хоча, по визнанню історика О.Субтельного, “більшість євреїв у дійсності залишалися аполітичними” [23].

До київського ревкому у жовтні 1917 р. входили євреї Я.Гамарник і А.Горвіц, наркомом у військових справах Донецько-Криворізької республіки був М.Рухимович,

першим секретарем Сквирського повітового комітету КП(б)У обрали двадцятилітню А.Шотен-Кабаннік. Цей список можна продовжити, але краще послатися на академіка М.Покровського, що відзначав, що “за даними різних з’їздів, євреї складають від 1/4 до 1/3 організаційного шару всіх революційних партій” [24]. Чимало євреїв було й у протилежному таборі. Всеукраїнський з’їзд рабинів, що відбувся в травні 1918 р. в Одесі, наклав херем (проклін) на радянську республіку.

Національний склад тогочасних вищих органів радянської влади та військового командування за підрахунками, зробленими на основі архівних джерел, становили: близько 80 % - євреї, росіяни, поляки, угорці, латиші, представники інших національностей [25]. Ревкоми в руках яких зосереджувалася влада на місцях, головним чином склалися з політичних та військових діячів, надісланих Москвою [26]. Командування Червоної армії діяло тільки за наказами і розпорядженнями центру [27].

Етнонаціональна політика більшовиків у своїй основі спиралася на три головних принципи: 1) максимальне збереження регіонів колишньої царської Росії; 2) сувору централізацію органів управління народним господарством, суспільно-політичним життям, культурою, наукою; 3) поступове обмеження, а в перспективі й позбавлення прав, національних привілеїв народів окраїн. В їх основу було покладено зміцнення влади більшовицької партії.

Денікінський і врангелівський режими в період 1919 - 1920 рр. діяли на території України, тому для доповнення картини етнонаціональної ситуації слід розглянути їх національну політику.

В кінці серпня 1919 р. на Півдні України встановився денікінський режим. Основні положення його політики були викладені в офіційному документі – Декларації “За що ми боремося?” Декларація була опублікована навесні 1919 року і містила такі положення:

1. Знищення більшовицької анархії і відтворення в країні правового порядку.
2. Відновлення могутньої Єдиної і Неподільної Росії.
3. Скликання народних зборів на основі загального виборчого права.
4. Проведення децентралізації влади шляхом встановлення обласної автономії і широкого місцевого самоврядування.
5. Гарантія повної громадянської свободи і свободи віросповідання.
6. негайне проведення земельної реформи для усунення земельної потреби трудящого населення [28].

Загальна політика білогвардійського керівництва викладена в декларації А.Денікіна – листі голови Особливого Засідання від 23 березня (5 квітня) 1919 року. Кінцева мета цієї політики – відновлення дореволюційного правопорядку. Тобто повернення до статусу “Росія

– тюрма народів”. Не дивно, що етнічне питання не вирішувалось, а загострилась ситуація з єврейським населенням.

Недалекоглядна політика Денікіна у національному питанні спричинила негативні для білогвардійців наслідки. Історики, що вивчали білогвардійський рух, справедливо зазначали, що до соціальних мотивів неприйняття білогвардійського режиму в Україні додався і національний [29].

Генерал П.Врангель, який очолив Збройні Сили Півдня Росії, намагався навесні 1920 р. переломити ситуацію, настроївши селян доброзичливо до Російської армії і тим забезпечити собі матеріальну підтримку. Наряду із земельною реформою це стало ключовим напрямом “лівої політики правими руками”. Сподіваючись лише на власні накази (як на їх пропагандистський ефект, так і на їх виконання військами і громадськими владами), Врангель заборонив проводити самовільні мобілізації і реквізиції коней, возів, продовольства і фуражу, поклавши їх проведення виключно на відповідні військові та громадські органи влади.

25 травня були затверджені “Правила про передачу казенних, державних та приватних земель у власність обробляючих господарів” та “Тимчасове положення про земельні установи”, які повинні були покращити ситуацію. В своїх головних положеннях ці акти мали багато спільного з аграрними програмами кадетської партії, есерів, столипінським законодавством [30].

Таким чином, на першому етапі свого перебування при владі, більшовики, демонструючи свій “демократизм” у етнонаціональному питанні, одночасно показали, що головне для них – зміцнення власної влади та її потенціальної експансії в широкому геополітичному ареалі. Більшовицька партія після приходу до влади, займаючи з національного питання найрадикальніші позиції серед тогочасних політичних організацій, декларувала самовизначення націй аж до відокремлення.

Більшовикам потрібно було будь-якою ціною забезпечити зміцнення основ суспільної системи, в якій головну роль відігравала б комуністична партія. Щодо цього вони діяли максимально прагматично. В.Ленін неодноразово підкреслював, що йдеться не просто про союз націй, а саме про союз “соціалістичний”. Саме для того, щоб полегшити собі справу в створенні такого союзу, в грудні 1917 р. й було проголошено Україну радянською республікою з пробільшовицьким урядом.

Проголошуючи на словах право націй на самовизначення, рівність народів, суверенітет, державність, більшовики дедалі більше відходили від цих постулатів, використовуючи на практиці декларування гасел, а не прийняття рішень в питаннях національної політики,

вважали національно-визвольну боротьбу українського народу витівкою буржуазних націоналістів.

Стосовно білогвардійських режимів справа була такою. Недооцінка А.Денікіним національного питання на Півдні України спричинила фатальні наслідки для білогвардійського руху взагалі. Національна політика П.Врангеля була більш виваженою і лише військова поразка не дала розвинутися продуктивному діалогу між українськими національними силами і російським білогвардійським рухом.

Розділ 3. Національні меншини у повстансько-партизанському русі (1917-1920 рр.)

3.1. Напрями і типологія повстанського руху на Півдні України

Повстансько-партизанський рух (отаманщина) – це не бандитизм, як намагалася протягом десятиріч представити офіційна радянська історіографія, і не бездумно-кривава анархія, про що пишуть деякі дослідники з діаспори. Це феномен, який ще чекає своїх справжніх дослідників, особливо, коли справа стосується повстанського руху етнічних меншин.

1917 - 1920 роки характеризувалися чисельним і організованим спалахом повстансько-партизанського руху селян у губерніях Півдня України. У цьому регіоні він проявив себе у таких напрямках: березень-червень 1917 – аграрний; весна-зима 1918 – антигетьманський; весна - літо 1919 – антибільшовицький; осінь 1919 - зима 1920 року - антиденікінський. Антибільшовицький і антиденікінський напрями - складова частина єдиного повстансько-партизанського руху українських селян. Крім цих напрямів, діяли повстанські загони, побудовані за принципами “селянської вольниці”. Такі загони найчастіше носили місцевий характер і були спрямовані проти будь-якої з існуючих влад чи то більшовицької, чи то денікінської. Окремою сторінкою повстанства були бандитські формування, які не ставили перед собою ніякої політичної мети і діяли протягом громадянської війни. Отже, в період 1917-1920 років на Півдні України слід виділити такі напрями повстанського руху селян: головні – аграрний, антигетьманський, антибільшовицький та антиденікінський, перехідні - селянський та бандитський [1].

У березні 1917 року в Україні розгорнувся національно-демократичний рух, відновився державотворчий процес, який очолила Центральна Рада. Проте перша в ХХ столітті спроба українського народу створити власну демократичну державу наштовхнулася на великі труднощі. У грудні 1917 – лютому 1918 роках Центральна Рада втратила контроль над більшою частиною України. Головна причина такої ситуації - недостатньо широка база державотворення. Центральна Рада не зуміла належним чином вирішити головні соціально-економічні питання, особливо аграрне. Селянська біднота виявилася більш схильною до погромних методів ліквідації поміщицького землеволодіння, відкинувши пропозиції Центральної Ради провести аграрну реформу в рамках законності і правопорядку [2]. Тому після повалення самодержавства почалася стихійна боротьба селянства за землю. Основними формами селянського руху тоді були виступи, пов'язані із захопленням сіножатей, спрямовані на обмеження прав поміщиків на луки та пасовища. У травні-червні 1917 року селянський рух на Півдні України набув більш масового й наступального характеру. За офіційними відомостями на Півдні України відбулося 99 аграрних селянських виступів [3].

Причинами повстань проти гетьманської влади послужили наступні події. Великі землевласники при допомозі німецько-австрійських окупаційних військ почали спішно відновлювати власність на землю та майно, примушуючи селян не лише повертати землю, а й відшкодовувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. Їх повернення в маєтки нерідко супроводжувалося масовими насильствами. Німецькі й австрійські воєнні власті охоче надавали в розпорядження поміщиків озброєні загони, а деякі землевласники формували з кримінальних злочинців власні каральні групи.

Зрозуміло, що влітку-восени 1918 року на Україні розгорнулася селянська антигетьманська боротьба. Директорії УНР вдалося завоювати масову підтримку селянства, що стихійно піднялося на антигетьманську боротьбу.

У 1919 – 1920 роках вплив самостійницьких сил, зокрема Директорії УНР, на Південь України став номінальним. Політичну ситуацію визначали більшовики, білогвардійці та повстанці, між якими точилася боротьба за владу.

Причинами антибільшовицького повстанського руху послужили прорахунки політики радянської влади в економічних та політичних питаннях. Аграрне питання, на думку селянства, не було вирішено – продзагони забирали вирощений селянами хліб, а торгівля ним вважалась державним злочином. Не вирішувалися національні та релігійні питання, проводилася примусова мобілізація в Червону армію. Позитивним моментом стала передача частини землі селянам, але користуватися нею було практично неможливо через політику “воєнного комунізму” (продрозверстка, насадження комун і т.п.) Не покращило ситуації і розшарування селянства – класова політика, яка включала направлення одних верств села на інші. Стихійний рух проти комун та продрозверстки радянська історіографія вважала “куркульським бандитизмом”. Селянські виступи прийнято було називати “антирадянськими”, хоча більшість антибільшовицьких повстань були демократичними і радянськими. Про це свідчать і їх гасла: “Геть комуністів і чрезнайку!”, “Вся влада селянству!”, “Ради без комуністів і ЧК” [4]. Здійснення і придушення повстань супроводжувалися насильством і кровопролиттям.

Антибільшовицький повстанський рух на Півдні України був переважно стихійним. Чисельні партизанські загони тримали під контролем велику територію Південної України, де спалахували антибільшовицькі повстання [5] різних типів. Найбільше армійських повстань було на Херсонщині та Миколаївщині. Разом з селянськими загонами, що підтримали ці виступи, їх кількість складала 74. Національний тип повстань яскраво виявився на Одещині, де існувала велика кількість німецьких та болгарських колоній. Всього у Південній Україні національних виступів було 32 [6], така ж кількість повстань залишилася невизначеною в типологічному плані. Найбільш чисельна група - це селянські загони, які

діяли на невеликій території, часто в межах власної волості, їх цікавили, головним чином, місцеві інтереси. Таких виступів було біля 80. Інколи повстанські загони перетворювалися на бандитські формування, що воювали заради власних інтересів. Таких банд діяло близько 20. Частково впливали на Південь України і загони Н. Махна, але вони не мали вирішального значення, бо головний район їх дій навесні 1919 року знаходився неподалік від Катеринослава [7].

Крім великих повстань, виникало безліч малих, які діяли зовсім недовго і про них збереглося мало даних. Надзвичайно важко врахувати той факт у повстанському русі, коли загін при загрозі розгрому саморозпускався, а після відходу червоноармійських частин знову збирався. Для визначення загальної кількості антибільшовицьких повстань на Півдні України ми можемо опиратися лише на власні підрахунки. За ними в період з березня по серпень 1919 року діяло 238 повстанських загонів [8]. Всього ж на території України за офіційними даними їх було 328 [9].

Антибільшовицькі повстання охопили територію сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької та північно-східну частину Одеської областей. Крим навесні 1919 року не був охоплений селянськими виступами. Пояснювалося це тим, що Кримська Радянська Соціалістична Республіка існувала лише з кінця квітня до початку червня 1919 року [10] і більшовицька влада за такий короткий час не встигла настроїти проти себе кримських селян.

Повстанський рух селян Півдня України осені 1919 - зими 1920 років мав переважно антиденікінську спрямованість, хоча діяли і антибільшовицькі (проденікінські) загони. Рух антиденікінського спрямування був строкатим у політичному відношенні. Тому його класифікація може бути лиш умовною. Вона має на меті показати різноманітність форм повстанського руху селян. Проте ввести кожен прояв партизанства в цю схему практично неможливо, бо чисті типи зустрічалися дуже рідко. Найчастіше це була повна мішанина різних груп населення і партій, які ставили перед собою головне завдання - боротися з денікінщиною. Ще складнішим, ніж типологія, є питання про кількість антиденікінських повстань на Півдні України. Даних про їх навіть приблизну чисельність не виявлено та й підрахувати всі прояви повстанського руху селян дуже важко, бо переважна їх кількість взагалі не фіксувалася.

Тому можемо опиратися лише на власні, дуже приблизні статистичні дані, за якими було встановлено, що антиденікінських повстань в Україні було 321 [11].

Серед антиденікінських виступів слід виділити такі типи: власне селянські загони - 76, більшовицькі - 85, боротьбистсько-борбистські - 32, національні - 17, формування державного типу - 2, махновські (тільки на Півдні України) - 44. Крім цього, 65 повстань

залишилися невизначеними в типологічному плані [12]. Певну їх кількість займали бандитські формування. Серед проденікінських виступів можна виділити два головних типи: загони “куркульської самооборони” з білогвардійським керівництвом [13] та релігійні виступи [14]. Така строкатість серед повстансько-партизанських загонів обумовлювалася тодішньою соціальною структурою населення [15].

Якщо ж до антиденікінських виступів населення Півдня України додати повстання, які охопили Катеринославську губернію, в тому числі Донбас, то їх загальна кількість за підрахунками Ф.Турченка і Г.Турченко буде становити близько 600 [16].

Антиденікінський та проденікінський напрями повстанського руху охоплювали всю територію Південної України. Повстансько-партизанські загони діяли в межах сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької, більшої частини Одеської областей та в Автономній республіці Крим.

Національний тип повстань проявив себе як антиденікінська сила, проте суто національні виступи відбувалися не часто. Найчастіше болгари, євреї, німці і татари були учасниками селянських повстань різних типів [17].

Окремим проявом повстанського руху можна вважати махновщину, хоч вона близька за ідеологією до стихійних селянських повстань. У контексті нашої проблеми ми розглядаємо взаємовідносини махновщини з представниками повстанських загонів національних меншин.

Проденікінський повстанський рух мав ті ж причини, що і антибільшовицькі повстання весни - літа 1919 року, і був його логічним продовженням. Проте він не був таким масовим, так як більшість селян вбачали головного ворога в денікінському режимі.

Складною і водночас негативною сторінкою повстансько-партизанської боротьби був бандитський напрямок. Бандитські формування займалися погромами, вбивствами, грабунками і не ставили перед собою ніякої політичної мети. Діяли вони по всій території Півдня України. Були повстанські загони, які поступово скочувалися до грабежів, а також такі, які з самого початку формувалися як кримінальні.

Економічна стабілізація українського села привела до помітного спаду з 1924 р. селянського опору в Україні. Селяни певною мірою повірили новій владі і пішли на співробітництво з нею. Політичні виступи в сільській місцевості ставали поодинокими явищами і не мали підтримки серед широких кіл громадськості. Поразкою закінчилися і спроби ініціювати антибільшовицький рух із-за кордону, зокрема із Польщі. Основну боротьбу із залишками повстанства вели спеціальні підрозділи ДПУ, основним завданням якого було спостереження за настроями селянства, своєчасне попередження незадоволення, тощо [18].

З 1927-1928 рр. у зв'язку із хлібозаготівельною кризою, масовими депортаціями, вилученням хліба, податковим та юридичним тиском селяни знову розпочали боротьбу за свої права. Вони скорочували посівні площі, приховували продовольство, відкрито виступали проти тиску влади, вдаючись до терористичних актів і намагались здійснити більш-менш організований збройний опір. З кінця 1929 – початку 30-х рр. на селі стала втілюватися в життя політика суцільної колективізації, ліквідації “куркульства” (а фактично селянства – Ю.К.) як класу. Ця політика призвела до нового вибуху селянського опору, який на Півдні України прийняв форму антиколгоспних виступів, “жіночих бунтів”, релігійних заколотів. Залучилися до нової хвилі антикомуністичних виступів і представники національних меншин.

Таким чином, ми можемо подати деякі цифрові викладки, які стосуються кількості національних виступів у період з 1917 по 1931 рр. на Півдні України. Проте термін “національний” потребує певного тлумачення. Національні повстання можна розглядати в широкому та вузькому аспектах. У широкому – вся боротьба селянства України з проросійськими денікінським або більшовицьким режимами була національною боротьбою. У більш вузькому, який ми висвітлюємо в праці, - це виступи проти різних влад формувань, що були створені з представників національних меншин Півдня України.

Відомості носять умовний характер, так як ми опираємося лише на власні підрахунки. У 1917-1918 рр. ареною національних повстань став Крим. Враховуючи те, що представники національних меншин у Криму боролися не лише проти існуючих на півострові різних влад, а й одні проти інших, зокрема існували етнічні конфлікти: татари - греки, татари - росіяни, загальну кількість виступів ми оцінюємо в 30 [19]. Антибільшовицьких національних виступів, головним чином німецьких і болгарських, було 32 [20]. Антиденікінських виступів національних меншин – єврейських, німецьких та болгарських - нараховується 17 [21]. В антикомуністичних виступах 1920-1931 рр. національні меншини проявляли себе таким чином: німецькі повстання – 20, болгарські – 2, єврейські – 4, татарські – 4, польські – 6, змішані – 3, що становить загалом – 39 виступів [22].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в період 1917-1931 рр. на Півдні України відбулось 118 виступів представників етнічних меншин.

3.2. Кримськотатарські повстання

Події громадянської війни в Криму ускладнювалися міжнаціональними проблемами. Національний склад півострова був унікальним. В загальній чисельності населення (за переписом 1917 р.) – 808903 особи – росіяни і українці склали 49,4% (399785 тис.), кримські татари і турки – 26,8% (216968), євреї, включаючи кримчаків, – 8,4% (68159), німці

– 5,1% (41374), греки - 2,5% (20124), вірмени – 2,1% (16907), болгары – 1,6% (13220), поляки – 1,5% (11760), караїми – 1,1% (9078), інші етноси – 1,5% (11760). Всього в Криму проживали представники 34-х національностей [1].

Селянських господарств нараховувалось 69625 (64945), - 40% з яких були безземельними. Краще всього землею були забезпечені німецькі колоністи, безземельних у них практично не було. Гірше всіх – татари (певна їх кількість втратили наділи з-за відсутності в них документів) – 65% безземельних [2].

7 листопада 1917 р. Центральна Рада прийняла III Універсал, згідно з яким проголошувалась Українська Народна Республіка, але в складі Російської Федерації, якої фактично вже не існувало. У склад УНР були включені три північних повіти Таврійської губернії “без Криму”. У цьому ж місяці Центральна Рада довела до відома Мусвиконкому, що Україна не має територіальних претензій до Криму і підтримує національний рух кримських татар. Це обумовило взаємні симпатії українського і татарського національних рухів [3].

Проте прагнення кримських татар до створення власної держави на Кримському півострові викликало в цілому негативну реакцію з боку інших народів краю. 26 листопада (9 грудня) 1917 року почав роботу кримськотатарський Курултай (з'їзд), який сформував 13 (26) грудня національний уряд – Директорію, а також проголосив створення Кримської Демократичної (Народної) Республіки і затвердив її конституцію - “Кримськотатарські Основні закони” [4].

Ще більше ускладнив ситуацію червоний терор. Одна з перших хвиль терору прокотилася по кримській землі наприкінці січня 1918 р., відразу після того, як у результаті збройних зіткнень з кримськотатарськими ескадронцями та білими офіцерами - більшовики в союзі з лівими есерами встановили контроль над більшою частиною Криму. Становище радянської влади, однак, не можна було вважати міцним, адже свій вплив тут мали не тільки праві есери чи меншовики, але й монархісти. Крім того, для кримськотатарських кіл нова влада була явищем чужим та незрозумілим [5].

Червоний терор проводився в містах і селах. Спочатку селянам наказали здати всі недоїмки за декілька років, починаючи з дореволюційних часів. Оскільки борги колишній владі через обставини воєнного часу були величезними, а грошей, щоб негайно сплатити їх, у сільського населення не було, по Криму прокотилися репресії. І хоча пізніше більшовики визнали, що цей крок був помилковим, проте він остаточно відштовхнув від радянської влади основну частину селянства Криму, певну частину якого складали татари [6].

Згідно з деякими свідченнями, більшовицький терор, зокрема проти татарського населення, підтримали греки, які в районі Балаклави і Південного Берегу створили

молодіжні військові формування з рибалок, ремісників та чорноробочих-листригонів. Більшовицька агітація в цьому випадку вдало лягла на соціально-етнічний ґрунт. Так як у національних прагненнях кримських татар грецьке населення побачило загрозу своєму становищу, то один з греків П.Харламбо з Ялти пояснював репресивні дії грецьких загонів проти татар племінною ворожістю між народами [7].

Навесні-влітку 1918 р. татарсько - грецький конфлікт охопив весь Південний Берег. З початком австро-німецької окупації – в квітні 1918 р. татарське населення організувалось у зағони і розпочало поғроми проти греків. Татари почали нищити грецьке населення [8]. В результаті поғромів “зағинули декілька десятків греків, в тому числі літні люди і малі діти” [9].

На всій території від Ялти до Алушти не лишилось ні однієї грецької сім’ї. Майно біженців та вбитих було захоплено татарами. Коли ж у Криму висадились грецькі війська (кінець 1918 – початок 1919 рр.), татари почали боятись репресій, які так не наступили.

Різні політичні сили Криму, не дивлячись на суперечності, зуміли зблизитись на антибільшовицьких позиціях. Так, на антибільшовицькій основі 20 листопада була створена багатопартійна Таврійська губерньська рада народних представників (РНП), яка включала активістів різних національностей (3 татар, 3 українців, 3 росіян, 2 євреїв та кримчаків, 2 німці, по одному – від греків, вірменів та естонців) [10]. РНП і Директорія УНР знайшли спільну мову і створили об’єднаний Штаб кримських військ, основу якого склали кримськотатарські кавалеристи – ескадронці. Штаб очолили один із лідерів національного руху татар Дж. Сейдамет і полковник Макухін. Штаб кримських військ мобілізував добровольців - російських офіцерів, кримських татар; сформував грецький батальйон, єврейський зағін, вірменську та польську роти (в цілому ці збройні сили нараховували близько 6 тисяч осіб).

В кінці 1917 - на початку 1918 рр. бої прокотилися по Ялті, Керчі, Феодосії, Сімферополу та в інших містах. Політичні і соціальні протиріччя часто переплітались з етнічними. Голова Директорії муфтій Ч.Челебієв схилився до пошуку компромісів з крайніми лівими, але в стані гострої душевної кризи 2(15) січня 1918 року віддав наказ ескадронцям зайняти Народний дім у Сімферополі, де розміщувались різні суспільні і політичні організації, під резиденцію національного уряду, заявив про претензії кримських татар на всю повноту влади в Криму. Почалися протести РНП, Штабу кримських військ, профспілок. Під тиском делегатів Курултаю Челебієв подав у відставку з посту голови Директорії. Цю посаду посів Дж. Сейдамет [11].

Міжетнічні, в більшості випадків побутові, конфлікти загострилися. Так, татарське населення, рятуючись від артобстрілу, покидало свої населені пункти. Їх будинки були

розграбовані. Антитатарські гасла були присутні в більшовицьких закликах. “Найгіршими часами самодержавства погрожує нам військова диктатура татар, що вводиться зі згоди Центральної Ради”, - можна прочитати в них [12]. Свідок ялтинських подій барон П.Врангель згадував про тодішні настрої матросів: “Ми нікого не зачіпаємо, крім тих, хто воює з нами. Ми лише з татарами воюємо”, - говорили матроси . “Матінка Катерина ще Крим до Росії приєднала, а якщо тепер відділиться ...” [13].

Частини Штабу кримських військ були розбиті. Майже всі його члени, включаючи полковника Маку хіна, взяті в полон і розстріляні. Дж. Сейдамет втік до Туреччини. У Криму встановилася диктатура більшовиків і лівих есерів. Почався терор. Кривавою трагедією стали дні 22 – 24 лютого 1918 р. У різних містах були вбиті сотні людей, в тому числі Ч.Челебієв, художник М.Казас, суспільний діяч Г.Кронштейн, інженер Долін, офіцери, представники духовенства [14].

Нова влада не була прийнята більшістю кримських татар. Хоча в Раді Народних Комісарів Соціалістичної Радянської Республіки Тавриди (19 березня – кінець квітня 1918 року) було два татарина – І.Фірдевс (Керімджанов), перший більшовик з кримських татар (нарком іноземних справ та зі справ національностей), а також І.Ідрісов, його помічник - помітних слідів своєї роботи вони не залишили [15]. Правда, в складі наркомату був комісаріат з кримсько-мусульманських справ, який надавав фінансову підтримку кримськотатарським навчальним закладам, намагався розпочати формування інтернаціональних загонів Червоної армії [16].

Міжнаціональні відносини на півострові залишалися складними. Сутички продовжувалися в різних куточках Криму. Особливо серйозне становище було в гірських районах, де більшість населення склали кримські татари. Січневі погроми ними не були забуті. Крім того, тут зі зброєю сховалися значні повстанські групи ескадронців, які сподівалися, що виженуть загарбників.

Варто було в середині квітня німецьким частинам і українським дивізіям Центральної Ради підійти до Перекопу, а радянській владі перейти до захисту, як на узбережжі від Судака до Ялти невеликі сутички почали переростати в збройні виступи. В кінці квітня на Південному Березі розгорнулося кримськотатарське повстання, яке самі учасники називали “народною війною” [17].

З гір спустилися ескадронці і офіцери; до них приєднувалося місцеве населення. Одночасно в степовому Криму на червоні частини почали нападати озброєні загони німців-колоністів, які надавали наступаючим відомості розвідувального характеру [18].

У Сімферополі розгорнулася антисемітська агітація. За словами А.Денікіна, жорстоке правління більшовиків на півострові “в народній свідомості... пов’язувалось з єврейським

засиллям” [19].

Очевидець подій князь В.Оболенський відмітив: “Ознайомившись з політикою німців у Криму, я зрозумів, що це повстання було справою рук німецького штабу. Німцям, що намагалися створити із Криму самостійну мусульманську державу, яка б знаходилася в сфері їхнього впливу, потрібно було, щоб татарське населення виявило активність і щоб саме звільнило себе від “російського”, тобто більшовицького панування. З переможного повстання природно виник би татарський національний уряд, і німці робили б вигляд, що лише підтримують владу, висунуту самим народом. Можливо, ці міркування примусили їх вичікувати в Сімферополі результатів татарського повстання” [20]. Проте, якщо німецьке командування і мало подібні плани, після захоплення півострова воно проводило іншу політику [21].

Повстання розгоралось. Напевне, його центром була Алушта, “де в ніч на 22 квітня мусульманський комітет фактично взяв усю владу в свої руки” [22]. Виступи повстанців відбулися у Феодосії, Судаку, Старому Криму і Карасубазарі. Рух охопив значну територію Криму.

Татари направили гнів не тільки на більшовиків, але і на місцеве християнське населення, особливо греків, з яким вони ототожнювали радянську владу. І знову давня ворожнеча призвела до кривавих драм. Приводом до них могло стати все, що завгодно, – в Гурзуфі, наприклад, надбудова до будинку, яка закривала мечеть [23].

Повністю була спалено грецьке село “Актузой”, його населення, включаючи дітей, вирізано. Це стало сигналом, згідно з яким почалась різня греків, росіян та вірмен в інших селах на території повстання. “В селах Кучук-Узень, Алушта, Корбек, Коуш, Улу-Сала розстрілюють і катують десятки росіян і греків. У ці дні в алуштинській лікарні була зібрана ціла колекція відрізаних вух, грудей і пальців” [24].

Заступник Тавридського ЦВК І.Семенов, який дивом врятувався від смерті під час розстрілу керівників Республіки Тавриди, пізніше писав: “Вночі з 23 на 24 квітня росіяни, які жили в передмістях Алушти, зазнали нападу з боку військових формувань татар; було вирізано декілька сімей, всього біля 70 осіб. Російські жителі, які пережили жахливу ніч, почали збиратися групами і озброюватися, щоб захиститися від повторного нападу” [25]. Географія етноконфесійних конфліктів була широкою і охоплювала різні райони Криму. Уродженець Варнутки (село Гончарне Севастопольської сільради) грек А.Георгопуло згадував, що християнське населення цього села, попереджене місцевими татарами, об’єднавшись, зуміло дати відсіч невеликому татарському загонові [26].

Однак, більшовики ще мали достатні сили для протидії. Із Севастополя до Ялти прибув міноносець з десантним загоном, який разом з місцевими червоногвардійцями рушив

на Ялту. Їх також підтримували греки, які бажали помститися. 23 квітня за 12 км від Ялти татарські повстанці були розбиті, розпочалося їх переслідування, яке супроводжувалося насиллям по відношенню до татарського населення. Татар розстрілювали і топили в морі. Декілька татарських будинків було розгромлено і спалено.

24 квітня червоногвардійці увійшли в Алушту. Цей день став одним з найтрагічніших в історії більшовицько-татарської боротьби. Після обстрілу Алушти артилерійським вогнем з міноносця, роздратовані загибеллю комісарів, матроси, зламавши опір повстанців, увірвались у місто. У гонитві за відступаючими по вузьких вулицях вони рубали всіх татар на своєму шляху. Татарське населення Алушти покинули свої домівки, втікаючи в гори, і ховалося там до того часу, коли матроські загони, які пройшли з боєм майже до Сімферополя, були відтягнуті в Ялту, а Алушту 27 квітня зайняв ескадрон німецьких уланів [27].

У Феодосії частини червоногвардійців і матросів за допомогою міноносців “Фідоноси”, “Звонкий” і “Пронзительний” легко подавили татарський виступ. Потім більшовицькі загони з боями взяли Судак [28]. В окремих районах повстання продовжувалося до 30 квітня, аж до остаточного падіння республіки Тавриди.

Особлива комісія з розслідування злочинів більшовиків, яка була створена при Головнокомандуючому Збройними Силами на Півдні Росії, 24 червня 1919 року в Катеринодарі зробила висновок, що “за два-три дні квітня місяця було вбито більше 200 мирних жителів, знищено майна на 2928000 рублів. Загальний збиток спричинений більшовиками татарському населенню Алушти, Кизильташа, Дерекол, Алупки за приблизними підрахунками перевищував 8000000 рублів. Тисячі жителів зубожіли [29].

Міжнаціональні зіткнення продовжувалися протягом деякого часу і після падіння більшовицької влади в Криму. Так діяла національна татарська секція на чолі з М.Рефатовим, що організувала боротьбу татарських загонів проти білогвардійців.

Описані події наглядно ілюструють тезу, що вирішення етнічного (національного) питання силовими методами не можливе. Воно призводить до нової ескалації боротьби. Під час національної боротьби зміщується класова і національна нетерпимість, безглуздий гнів натопту, розв’язані безкарністю інстинкти та й просто бажання поживитися за рахунок ближнього. В умовах хаосу і безвладдя, коли відбувався наступ зовнішніх сил, з’явився привід помститися за минулі образи, пограбувати і принизити сусіда.

3.3. Єврейські погроми на Півдні України і повстанство

Єврейське питання серед національних проблем України завжди було одним із пріоритетних, проте особливої гостроти воно набуло в 1917-1921 рр.

Єврейські погроми на території України мають давню історію, яка бере свій початок з існування Речі Посполитої. Переселяючись в Україну на початку XVII ст. з Середземномор'я та Німеччини, євреї були висококультурним європейським народом, вони організовували підприємства, займалися торговельно-фінансовими справами. За польського панування євреї найчастіше виступали в ролі довірених осіб польських магнатів і шляхти, а також їх управителів. Незадоволення польським пануванням найчастіше направлялося на їх виконавців, якими були майже виключно євреї [1]. Проте слід відмітити, що спеціальної расової чи релігійної ненависті в українського народу до євреїв не було. Найчастіше останні відповідали за панські провини.

Причини погромів кінця XIX ст. пояснювались обставинами економічного плану - розширенням господарської діяльності єврейського населення, підвищення їх значення в інших сферах життя суспільства. Це призводило до зіткнення економічних інтересів євреїв та представників інших національностей. Іншою обставиною, яка давала можливість розвиватися антиєврейським тенденціям, була шовіністична політика самодержавства, яка сформувала стереотип: "Єврей - експлуататор і паразит". Третім чинником був ріст кількості єврейських учнів у середніх та вищих навчальних закладах, значне збільшення кількості євреїв серед творчої інтелігенції, лікарів, юристів. Релігійна та культурна закритість служили додатковими подразниками [2].

Період 1917-1920 рр. - один із найбільш складних у взаємовідносинах єврейського населення, існуючих влад і повстанського руху. Тут було все: від масового знищення і звірств до військового протистояння та спільної боротьби.

Хаос періоду української революції і громадянської війни найбільш яскраво виявився у єврейському питанні. Невдачі російської армії на фронті в 1917 р., безвихідь її солдатів розпалювало антисемітські настрої. Єврейське населення в районі бойових дій відчувало це постійно. Зрозуміло, що євреї ставилися недружелюбно до заходів царської влади. Проте все це залишалося на рівні побутового невдоволення: євреїв - владою, населення - євреями. Нова хвиля антисемітизму була викликана відреченням царя від престолу. Чорносотенні сили Росії вбачали в цьому провину євреїв і повсюди почали виступи проти них. У багатьох населених пунктах Херсонської губернії доходило до відкритих закликів до погромів, ініціаторами яких часто виступав "Союз Русского народа". Селяни не хотіли допустити до органів нової влади представників єврейського населення [3]. Водночас слід зазначити, що в окремих випадках антиєврейські настрої провокувалися самими євреями, які входили до складу рад депутатів. Так, одна з таких активісток Д.Бандойль з Ананьївського повіту Херсонської губернії заявляла привселюдно: "Рада робітників і солдатських депутатів дала їй право, кому вона хоче, випекти очі, убити, облили сірчаною кислотою і т.п." [4].

У селі Обідівці Ананьївського повіту дійшло до пограбування євреїв, погром очікувався в сусідній Мардарівці. В Березівці погромну агітацію вела старший лікар Червоного Хреста Н.Радецька за допомогою місцевого священика. Тут під час виборів розбили голову євреєві. Визривало обурення євреями і в Ширяєвому [5]. Але з боку українського населення, зокрема Гросулового Тираспольського повіту, як стверджували місцеві євреї, ставлення до них “цілком дружлюбне”. “Вороже настроєні тільки окремі особи і до окремих груп єврейського населення. Ворожість - тільки на економічному антагонізмі. Якщо і можливі в майбутньому ускладнення у взаємовідносинах, то лише за мотивами загального соціального характеру та на ґрунті непомірного підвищення цін на необхідні продукти фабрично-заводської промисловості місцевими торгівцями” [6].

Центральна Рада, її Генеральний Секретаріат, які стали виразниками волі українського і всіх народів, що проживали в Україні, з самого початку своєї діяльності уважно ставилися до найдрібніших запитів євреїв. Так, у відповідь на доповідну записку голови Коростишевської єврейської громади А.Ратнера 24.10.1917 р. Генеральний секретар з національних справ О.Шульгін просив Коростишевську волосну земську управу “для установлення добрих відносин між національностями у вільній Україні і для забезпечення прав національної меншості видати негайно розпорядження, аби єврейській національності було дано право провадити торгівлю в святочні дні і стежити, аби ні в якому разі громадяни - євреї не зазнавали насильства з нашого боку” [7].

Отже, українська влада була за мирне співжиття всіх народів в Україні. Але після більшовицького перевороту, який призвів до повного розладу фронту, коли величезна маса солдат стихійно посунула через Україну додому у великоросійські губернії, відвернути погроми вже було надзвичайно важко. Саме неорганізоване військо, загітоване більшовиками, розпочало нові погроми, які потім вилилися в страшну вакханалію [8]. “Велика більшість війська розходиться окремими бандами, відкрито ворожими: великих труднощів коштує припинити систематичне руйнування, в яке обертається цей відхід” [9]. Так, у Сімферополі загін матросів-більшовиків вчинив різанину місцевої інтелігенції і буржуазії. Під час цього варварського акту постраждали головним чином євреї. “Сімферопольці” прибули до Одеси, де об'єдналися з іншими більшовицькими військами. Вони спробували і там вчинити погром, але випадковість врятувала місто [10].

Незважаючи на те, що в грудні 1918 - серпні 1919 рр. повстанські загони Директорії УНР влаштували десятки погромів, під час яких загинуло близько 50 тис. чол., відомі непоодинокі випадки спільної боротьби євреїв і українців проти чорносотенців. Так було в Житомирі, Одесі та ряді інших міст і містечок [11]. Разом з тим у Директорії УНР діяло Міністерство в єврейських справах і було прийнято декрет про рівні права євреїв та

українців. Розслідування єврейських погромів здійснювалося за участю представників самих євреїв. Починаючи з січня 1919 р., уряд УНР надавав можливу в його умовах допомогу потерпілому населенню України. Так, “єврейському населенню Житомира було видано два мільйони гривень, Бердичеву — один мільйон [12] і ще 11460000 гривень для допомоги найбільшій єврейському населенню міст і містечок, які постраждали від погромів” [13].

31 травня 1918 р. в Миколаєві відбувся триденний погром. На єврейському кладовищі були поховані жертви погрому військових частин отамана Григор'єва: 15 євреїв, 2 росіян і 2 невпізнаних осіб. За вироком Миколаївського військово-революційного суду за вбивство мирного населення було розстріляно І.Кінзерського, І.Осипова та інших (всього 6 осіб). Погроми відбулися в селах Явкино і Добре Баштанського району. У селі Добре погром продовжувався два дні, було вбито 37 осіб і 4 поранено [14]. У селі було створено єврейський загін самооборони, але він був погано озброєний і весь загинув. Бандити були вибиті із села червоноармійським загonom Олійникова. Погроми відбувалися також у колоніях Романівка та Нагартав [15].

При денікінському режимі найбільше національна ненависть проявилася в питанні з євреями. “Рух Добровольчої армії - це погромний шлях, все одно, чи йде мова про наступ (в червні - жовтні 1919 року), чи про відступ (грудень 1919 року - лютий 1920 року)” [16]. Коли єврейська делегація в Одесі звернулася до А.Денікіна з проханням видати декларацію про рівність прав євреїв у Росії, то відповіді вони не отримали. Добровольча армія, яка на початку своєї боротьби декларувала, що білогвардійці виступають проти насильства і насильників, проводила страшні погроми [17]. А.Денікін як головнокомандуючий відповідальний перед історією за пролиття єврейської крові поряд з фактичними погромниками.

Складними були відносини між повстанцями і євреями. Антисемітську політику проводили Зелений і Григор'єв, особливо це видно із універсалу останнього [18]. Н.Махно, та його найближчі помічники “рішуче боролися з погромами й розстрілювали погромників” [19]. Дослідники, які спеціально вивчали ставлення махновців до антисемітизму, прийшли до висновку, що Махно і його найближче оточення були противниками антисемітизму і прагнули не допустити його проявів у “вільному районі”. Махновці навіть створили в складі власної армії національні єврейські формування. Навесні 1918 р. – єврейську роту, а в 1919 р. єврейську батарею і півроту прикриття [20].

Махновцями проводилась політика жорстокого переслідування антисемітизму. Випадок погрому в колонії Гіркій призвів до ретельного розслідування і розстрілу винних. Завдяки послідовності дій командуванню Революційної Повстанської Армії України

(махновців) вдалося не допустити переходу стихійних антисемітських настроїв у погромну форму, що стало помітним соціальним досягненням руху [21].

Якщо оцінювати національний склад махновської армії, враховуючи підрахунки Г.Турченко, то він мав такий вигляд: 90% - українці, 6-7% - росіяни, 3-4% - представники етнічних меншин (греки, євреї) [22].

У махновських військах провадили роботу культурні та політичні діячі єврейського походження. Наприклад, Коган (Яковлев) – заступник голови Військової революційної ради Гуляйпільського району, секретар культпросвітницького відділу ВРР РПАУ(м) – О.Келлер, начальник армійської контррозвідки в 1920 р. Л.Зіньковський (Задов) [23].

На Херсонщині та Одещині в районі Великої Сейдеминухи та Саврані євреї створювали загони самооборони, щоб захиститися від погромників [24].

На Миколаївщині єврейська колонія Ефінгар стала головною базою баштанців після розгрому білогвардійцями Баштанської республіки 12 листопада 1919 р. [25]. Баштанські повстанці, що відступили, зібралися в Горожиному під керівництвом П.Тура. Було вирішено почати повстанський рух на нових засадах. Головними завданнями на початковому етапі були організація кавалерійського загону, пошуки вогнепальної зброї, дії повстанців лише в набігах [26]. У перших числах грудня 1919 р. вони зупинились в єврейській колонії Ефінгар (7 верст від Полтавки-Баштанки). Староста колонії Х.Шустер та колоністи прийняли повстанців добре [27]. Дуже швидко колонія стала головною базою нового партизанського загону П.Тура. В загін почали прибувати селяни. З організаційних питань допомогу братам Турам надавали більшовики Гебель, Шмулевич, Літман, Тишковський, що переховувалися в колонії. Партизанський загін мав у своєму розпорядженні від 50 до 200 чоловік - представників різних партій: більшовиків, борбистів, анархістів. Переважна більшість селян не мала ніякої партійної приналежності. Повстанці використовували для бойових дій гнучку тактику розсіювання, за якої військові дії велися невеликими групами.

Під час громадянської війни в Миколаївській і Херсонській губерніях відбулося 90 погромів. З них: 27 – денікінцями, 8 петлюрівцями, 55 – різноманітними повстанськими і бандитськими формуваннями. Як, наприклад, епізод з єврейським погромом у селі Ковалівка на Миколаївщині, який вчинили повсталі із села Трихати [28]. В 1918-1920 рр. в Україні загинуло більше 200 тис. євреїв, погроми охопили 1300 містечок і міст [29].

Загони єврейської самооборони міст та містечок не могли протистояти частинам регулярної армії з кулеметами та артилерією, але напади невеликих банд вони з успіхом відбивали. В Одесі “Єврейська бойова дружина” нараховувала біля 600 осіб, яким платила заробітну плату єврейська община. Ця дружина була добре озброєна, мала кулеметні команди, не раз врятувала Одесу від погромів і навіть направляла летючі загони в

навколишні міста та містечка [30].

Таким чином, єврейські погроми відносяться до однієї з найбільш трагічних сторінок історії Півдня України. Єврейське населення разом з українцями змогло вистояти в цій нерівній боротьбі проти антисемітських режимів, провокацій та запланованих знищень і вписати власну сторінку в історію українського повстанства.

3.4. Німецьке і болгарське населення у повстанській боротьбі

Німці-колоністи були чисельним етнічним угрупованням в Україні. Перед Першою світовою війною в Південній Україні мешкало 430 тис. німців [1]. Один з найбільш потужних осередків німецької колонізації знаходився на території так званого махновського району. У Великотокмацькому, Мелітопольському, Дніпровському та Одеському повітах мешкало 126 тис. німців [2]. З них більше 55 тис. було сконцентровано в так званих німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтському [3].

Початок загострення стосунків між селянством Запоріжжя і Приазов'я та місцевими німцями-колоністами припав на весну 1918 р., коли на території України фактично існував німецько-австрійський окупаційний режим, з яким активно співробітничали колоністи.

Першою причиною підтримки колоністами окупаційних заходів стали дискримінаційні заходи проти них, які мали місце в Російській імперії з початком Першої світової війни. Колоністів підозрювали в шпигунстві та пронімецьких симпатіях. Двічі, 2 лютого і 13 грудня 1915 р., російський уряд видавав накази щодо тимчасового припинення прав іноземних громадян у Росії на землекористування і землеволодіння. Саме тоді пройшла компанія з перейменування німецьких колоній на російський кшталт. Траплялися також випадки виселення осіб німецького походження із західних губерній імперії. Письменник В.Короленко назвав подібну політику “великою несправедливістю” [4].

Другою, більш вагомою причиною, стали економічні інтереси колоністів. Весною 1918 р. гетьманський уряд закликав поміщиків повертатися в свої маєтки, звідки їх восени-взимку 1917-1918 рр. повиганяли селяни. Проте поміщики не поспішали з'являтися перед очі місцевих громад, небезпідставно побоюючись за своє життя. Годі землі, володарі яких не повернулися до господарювання, почали роздавати тим, хто гарантував їх обробіток, лояльність режиму і, що найголовніше, безконфліктні відносини з продовольчими органами німецьких армій. Німці-колоністи виявили неабияку активність у цьому плані, побачивши в даній ситуації можливість стати політичним і економічним гегемоном у регіоні.

Ще однією причиною протистояння українських селян з німецьким населенням стало те, що німці-колоністи почали створювати каральні загони, які переслідували повстанців і

вчиняли езекуції в селах, що підтримували махновський рух. При цьому загони колоністів озброювалися з арсеналів німецьких військ. Свідки подій запевняють, що зброї у німців-колоністів було надзвичайно багато. Про це свідчать факти, що в 1920 р. після двох років постійних бойових дій і реквізицій чекісти вилучили в менонітів двох волостей Великотокмацького повіту: 332 гвинтівки, 30 обрізів, 85 револьверів, 162 шаблі, 187 “бомб” та 24540 патронів [5].

Участь колоністів у розправах над мирним населенням розлютила і Н.Махна. Так, у розправі над повсталим селом Дібровками, коли було спалено близько 600 селянських садиб, брали участь каральні загони принаймні з двох колоній - Марієнталя та Красного Кута. Н.Махно особисто звинувачував їх у розстрілах мирних селян і гвалтуваннях місцевого жіноцтва [6].

Вендета спалахнула практично наступного дня після дібрівських подій. 3 жовтня 1918 р. махновці захопили тачанку з трьома колоністами-карателями Марієнталя, що повертались з Дібровок. Особиста зустріч з ними довела Н.Махна до нервового нападу, під час якого він ледве не застрілювався з браунінга. Причиною цього було те, що німці, дізнавшись, що перед ними Н.Махно, запропонували вірно служити йому [7]. У цей же день було зупинено ще одну тачанку з трьома колоністами, які везли до себе в колонію побитого і зв'язаного селянина. Вони зустріли його на дорозі біля Дібровки і взяли з собою. Н.Махно вважав, що для тортур. Селянин розповів, що в Дібровках найбільше лютували колоністи з колонії Красний Кут. Н.Махно запитав, що селянин хоче зробити з німцями, які захопили його. Хлібороб не виправдав надій отамана, сказавши, що нічого поганого він цим дурням робити не хоче. Тим часом місце подій оточила юрба повстанців і односельчан селянина, які нагримали на нього, обізвали дурнем його самого і тут же на місці відрубали німцям голови [8].

Красний Кут спочатку збирались просто роззброїти. Проте селяни сусіднього села Врем'ївка, з якими порадилися махновці, засумнівалися в цьому. Невелика в 60-70 дворів колонія була озброєна до зубів, мала кулемети, спеціально пороблені в стінах будинків бійниці, підземні гнізда і сховища боезапасів. Колоністи постійно тренувалися в стрільбах. Тому було вирішено брати колонію приступом. З обіду колонія була оточена, і кіннота в кількості 35 чоловік з ходу увірвалася в неї, але була частково перебита влучним вогнем і залишила населений пункт. Повстанські командири засумнівалися, чи варто займати колонію. Однак Н.Махно, наполягаючи, що це був акт помсти, пішов в атаку сам. Захопивши 5 полонених і прикрившись ними, ніби живим щитом, махновці змусили оборонців колонії припинити вогонь. Знову увірвалася кавалерія. Колонія здалася, проте виявилось, що живих оборонців лишилося четверо, ще шестеро було вбито. Інші або ще не повернулися з Дібровки, або десь переховувалися.

Махновці зібрали зброю, вивели жителів і худобу з колонії в степ і запалили її. Колонія запалала і перетворилася в пекло. Скрізь почали вибухати не знайдені махновцями боезапаси аж до артилерійських снарядів. З підземних сховищ почали вискакувати захисники колонії, але вони не могли врятуватися, бо махновці, що оточили колонію, звідусіль стріляли в них. Люди гинули від розривів снарядів і набоїв. Багато з них тут же на місці покінчило з собою.

Після пожежі колоністи запитали у махновців, що їм тепер робити. Махновці відповіли: “Йти туди, куди пішли жителі спаленої Дібровки”. Підійшовши до жінок, Н.Махно вибачився в тому, що не знайшов підстав залишити колонію недоторканою [9].

Військові зіткнення ворогуючих сторін продовжилися взимку 1918-1919 рр., коли махновці з партизан, яких переслідували, перетворилися в домінуючу політичну силу регіону й почали поширювати свою владу на всі боки від Гуляйполя. На початку січня 1919 р. проти махновців повстала німецька колонія Блюменталь. Колоністи озброїлись і почали чинити напади на сусідні села, що були прихильні до махновців. Так, ними було спалено найближче до Блюменталю село Копані [10]. Каральна експедиція махновців не змусила себе чекати довго. 3 січня 1919 р. на найближчу до колонії ст.Оріхівська прибув 2-й Гуляйпільський батальйон, який очолював особисто Н.Махно [11] (за іншими даними, це сталося 9 січня 1919 р.) [12]. Здавалося, час повернув назад свій хід. Тепер уже німці-колоністи повставали проти існуючого режиму, а махновці займалися придушенням повстань.

Бій махновці програли. Зайнявши колонію, вони встигли лише спалити кілька дворів, забравши у її населення коней і одяг, коли їх вибили звідти німецькі загоони [13]. З півдня і сходу наступали на махновський район загоони німецьких колоністів, що, зорганізувавшись, почали підтримували денікінців.

Н.Махно, маючи в батальйоні велику кількість поранених повстанців, відступив назад до станції, де було заарештовано священика, який агітував махновців припинити їхню війну з німцями “в ім'я бога і гуманності” (“Німці - нація розумна, культурна, освічена, і нам принесла порядок, а це саме те, чого нам не вистачало”). Повстанців, які відмовлялися його слухати, священик лякав пекельним вогнем. Дізнавшись про це, Н.Махно наказав спалити попа живцем в топці паровоза, аби він побачив пекельний вогонь вже на цьому світі [14].

У перших числах січня 1919 р. німці-колоністи були об'єднані денікінськими офіцерами в п'ятитисячну єгерську бригаду, що утримувала фронт по лінії Пологи-Блюменталь-Новомихайлівка. З боку Великого Токмака їх підтримували білогвардійські частини (1500 багнетів) під загальним командуванням генерала Май-Маєвського [15]. Південна ділянка махновців виставила проти цих сил 6200 бійців. Бої з німцями-

колоністами продовжувалися близько двох місяців і закінчилися врешті-решт перемогою махновців.

Враховуючи ці обставини, в середині новоутвореної Гуляйпільської республіки махновці почали вважати німців-колоністів своїми ворогами, що тягло за собою військовий та економічний тиск на колонії. Перша повинність, яка лягла на німецькі колонії, була конфіскація тачанок. Цікаво, що Н.Махно вважав тачанку саме німецьким екіпажем [16]. Серед махновських командирів навіть виникло таке поняття “назбирати тачанок” [17]. Тачанки забиралися безкоштовно. На них встановлювали кулемети або їх використовували для перевезення піхотинців.

Збір контрибуцій з колоній навколо Гуляйполя Н.Махно доручив отаману Феодосію Щусю. Вибір був не випадковий. Ф.Щусь був родом з Дібровки і, палаючи помстою, не зупинявся ні перед чим. 18 березня 1919 р. Ф.Щусь із загоном прибув у колонію Яблукову, яка згідно з махновським планом мала дати 50 тис. крб. Зібравши колоністів на сходку, Ф.Щусь виголосив їм постанову штабу 3-ї бригади Задніпровської дивізії щодо умов контрибуції, аргументуючи її розміри ударами палиці по головах учасників зборів [18]. Німці сказали, що не мають потрібної суми і змушені відправити делегацію в сусідні колонії за грошовою допомогою. Ф.Щусь використав цю заяву як привід для розправи мотивуючи, що насправді делегацію послали за допомогою, аби вбити його з підручними.

Махновський отаман наказав розстріляти вісім найбільш заможних колоністів і заборонив під страхом наступної розправи поховати їх. Одержану суму контрибуції Ф.Щусь до копійки по акту здав начальнику постачання махновської бригади. За цей час жінки вбитих колоністів добралися до Гуляйполя, аби особисто прохати Н.Махна дати дозвіл на похорони. Керівники махновського руху були обурені подібним виявом сваволі. Махновський скарбник О.Чубенко, назвав Ф.Щуся “підлотником”, а сам Н.Махно, знову впавши в істеричний припадок, “сволотою” і “мародером”. Н.Махно негайно викликав Ф.Щуся, який був роззброєний і заарештований. Н.Махно пообіцяв розстріляти його у випадку повторення подібного. Ф.Щусь дав слово не повторювати вбивств. Жінки отримали дозвіл на похорони.

Проте історія колонії Яблукової на цьому не закінчилася. Після від'їзду контрибуційного загону німці знову зібралися на раду і вирішили відомстити, організувавши замах на Н.Махна. На роль убивць, за жеребом, було вибрано двох колоністів. Під виглядом прохачів вони мали інсценувати візит у Гуляйполе, в штаб махновської бригади, домогтися зустрічі з Махном і застрелити його. Червона бричка, запряжена добрими кінями, довезла їх на центральну вулицю Гуляйполя, але далі терористів-аматорів зрадила витримка. Черговий по штабу наказав затримати підводу, а

коли та не спинилася, почалася перестрілка, в результаті якої випадково було вбито місцевого підлітка І.Дерев'янка.

Дізнавшись про ці події, Ф.Щусь з власної ініціативи взяв загін і виїхав у Яблукову. Там він скликав у місцеву раду багатих колоністів і знову наклав на них контрибуцію. Слідство, проведене Щусем, показало, що жереб тягнуло близько тридцяти чоловік, яких було заарештовано і посаджено в хлів. Слідом за арештованими в хлів зайшли махновці і розстріляли їх, а хлів спалили [19]. Ф.Щусь привіз Батьку 100000 карбованців і 14 пар знятих з убитих чобіт. Вгледівши подібну ініціативність, Н.Махно знову таки мав приступ шаленства і вже хотів розстріляти Ф.Щуся за компрометацію руху. Однак Ф.Щусь не розгубився і відразу пригадав Н.Махну випадок зі спаленням живцем священника в топці паровозу [20].

Новий поворот у стосунках махновців з колоністами стався влітку 1919 р., коли під тиском білогвардійців махновці були змушені відступити на захід в херсонські та одеські степи. Саме в цей час червоноармійці придушували антибільшовицьке повстання місцевих німців-колоністів. Махновці, що в цей час теж ворогували з “червоними”, допомогли німцям своїми нападами на спільного ворога і встановили з колоністами досить добрі відносини. Склалася ситуація, коли німці-колоністи почали поділятися в махновському розумінні на “хороших” (херсонських і одеських) та “поганих” (запорізьких) [21].

Національна упередженість махновців проти німців була слабкою. Підтвердженням цього факту може слугувати постать Олександра Клейна. Серед махновських командирів він один був з німців-колоністів і вважався одним з найкращих командирів Повстанської Армії. Біднота батьківської родини дозволила йому приховати серед махновців своє походження. Був він майже неосвіченим, багато разів пораненим у боях і веселим командиром [22]. У 1917 р. він, кинувши роботу прикажчика в одному з гуляйпільських магазинів, вступив у місцеву групу анархістів-комуністів. Кар'єра О.Клейна в повстанському війську постійно йшла вгору. У 1918 р. він був штабним ад'ютантом, у 1919 р. - командиром піхотного полку, у 1920 р. став командиром маневрової групи [23]. У серпні 1921 р. О.Клейн загинув при відступі махновців до румунського кордону.

У жовтні 1919 р. махновці повернулися на свою територію і фактично відновили Гуляйпільську республіку. І знову спалахнула їх стара ворожнеча з колоністами. Старожили звинувачували махновців у нападах на німецькі колонії навколо Новомиколаївки [24] та Мелітополя, що знаходилися по берегах р. Молочної.

Останні напади були жорстокими, і це при тому, що під час свого візиту в Мелітополь 13 жовтня 1919 р. Н.Махно і начальник штабу армії В.Білаш заборонили місцевому махновському отаману Володіну самовільні конфіскації та розстріли німців-колоністів [25].

Німецький краєзнавець А.Берг у своєму нарисі “Трагедія села Блюменпорт” (колонія на р. Курушан, притоці р. Молочної) так описує каральні акції махновців. 10 листопада 1919 р. у село прибув численний загін махновців, який відразу зайнявся реквізиціями і репресіями колоністів. Лише за один день було вбито 16 чоловік. Проте це був тільки початок. 12 листопада в колонію приїхав сам Н.Махно, після чого екзекуція колоністів ще більше посилилася, а при розправах з колоністами почали застосовуватися жорстокі катування. Одному з запідозрених колоністів махновці силоміць заштовхали в рота негашеного вапна і, перетягнувши горло, залили водою. Іншого спалили живцем, обливши гасом. За кілька листопадових днів в Блюменпорті, Молочанську, Орлово та інших колоніях махновцями було вбито 58 колоністів [26].

Справа в тому, що махновці вважали німців-колоністів “біляками” - це і пояснює дискримінаційну політику щодо них. Стосунки ж між білими та махновцями можна вважати найбільш антагоністичними за всю історію громадянської війни. Ненависть, що охопила супротивників, не піддається опису. Потрапити в полон означало бути підданим негайній і лютій смерті. Н.Махно вів проти білогвардійців безкомпромісну війну на знищення [27]. Трагедія колоністів була в тому, що справжніми “біляками” німці-колоністи не стали навіть попри своє бажання. Їх військові формування через низьку боєздатність вже давно були розформовані. Практично всі німецькі колонії в Україні зазнали 1919 р. значного спустошення у зв'язку з денікінським наступом [28] і після цього вже ні про яку політичну активність і думати не бажали.

Коли ж восени 1921 р. Н.Махно переховувався від комуністичної влади, то робив він це в німецькій колонії №2, що неподалік від с. Заливного (Олександрівського повіту). Німці змирились з махновцями, відчувши на практиці комуністичну продрозкладку. “У всіх колоніях, в яких ми зупинялися, вони самі робили розвідку, стояли в заставах, попереджуючи нас про будь-які пересування червоних військ. Вони дбайливо, мабуть, із симпатії, а можливо, через боязливість, приховували місце нашого перебування від червоних: ми були поза небезпекою”, - згадував потім В.Білаш [29].

Історія взаємин махновців з німцями-колоністами має свій цікавий епілог. У 1924 р. сім'я емігранта Н.Махна вирішила перебратися з польського містечка Торунь до Парижу. Першим етапом переїзду стало переселення в Данциг (Гданськ), що мав тоді статус “вільного міста”. Тут Н.Махно з дружиною були заарештовані за те, що в 1918-1919 рр. “батько” “виганяв” з України німецьких колоністів. Дружину з маленькою донькою досить швидко з-під арешту звільнили, але Н.Махна посадили до фортеці. Відсидівши близько року в її стінах, Н.Махно здійснив, нарешті, мрію своєї молодості: він втік із тюрми, перепилявши ґрати і зв'язавши мотузку із розірваних простирадл [30].

Повстанський рух німців-колоністів відбувався не лише на Запоріжжі. Вони становили окрему сторінку антибільшовицького повстанського руху, який розгорівся на Півдні України. Тільки з 1 по 15 травня 1919 р. в Україні було організовано 28 антибільшовицьких виступів, певна кількість з них носило національний характер. Більшість повстань припадали на Херсонську, Катеринославську та інші Південні губернії [31].

Ситуація, подібна до стосунків між махновцями та німцями-колоністами, виникла на Миколаївщині, і пов'язана вона з діяльністю Тилігуло-Березанського повстанського загону. Прихід до влади гетьмана П.Скоропадського і австро-німецька окупація негативно сприйнялася селянами Березанщини. У березні 1918 р. німецько-австрійськими військами були захоплені Анатоліївка і Березанка. Німці-колоністи підтримали окупацію. Вони створювали загони самооборони, допомагали новій владі проводити реквізиції, не гребуючи вбивствами українських селян.

Восени 1918 р. розрізнені повстанські групи селян Березанщини консолідувалися в єдиний Тилігуло-Березанський загін, який взяв участь у боях проти гетьманців, зокрема ним була ліквідована гетьманська варта в Антоно-Кодинцевому [32].

Не залишили повстанці й німців-колоністів. У середині березня 1919 р. партизани в складі Тилігуло-Березанського загону (командир М.Панченко) робили рейди по багатих німецьких колоніях, де проводили реквізиції коней та зброї [33]. Ці непродумані рейди, в яких повстанці керувалися жадобою помсти, а не здоровим глуздом, зіграли не останню роль у розгортанні великої кількості національних повстань на Одещині та Миколаївщині.

Антибільшовицькі повстання національного типу розгорнулися на Одещині – в німецьких та болгарських колоніях. Причинами повстань було невдоволення аграрною, національною та військовою політикою більшовиків. Приводом для повстання стала мобілізація. В Гросслібенталі, куди був посланий комуністичний загін, відбулася сутичка, яка завершилася майже повним знищенням загону [34], але це був лише початок.

29 липня 1919 року в Мангеймі також почалося повстання, яким керувала Рада десяти. Воно поширилося на інші колонії, була оголошена мобілізація до повстанського війська. Повстанці мали добре озброєння, яке зберігалось в колоніях ще з часів німецької окупації. Головним завданням повстанці вважали зрив продовольчого постачання Одеси. Вони арештовували селянські підводи, що направлялися до міста, конфісковували продукти [35]. Участь бідняків пояснюється їх економічною залежністю від багатіїв, національними настроями колоністів та специфічним характером зближення всього населення колоній, викликаного спільним захистом від бандитських формувань у 1917 - 1919 роках. Всі ці причини привели до того, що німецькі колонії виступали як єдине ціле в боротьбі проти більшовиків.

Центр повстання знаходився у Великій Акаржі. Тут же діяв повстанський ревком, який виконував функції штабу. Повстання охопило всі колонії, що оточували Одесу. Були захоплені великі залізничні станції, волосні центри. У зверненні Комітету Оборони Одеського округу говорилось: “Несподівано... виріс новий фронт. Під самою Одесою, в 15-20 верстах, повстали проти радянської влади німецькі поміщики..., колоністи-куркулі...” [36].

Після взяття Овідіополя повстанці звернулися за допомогою до румун. Але ті, ознайомившись з програмними документами колоністів, прийняли їх за більшовиків і порвали з ними будь-які стосунки. Підтримали повстання німців-колоністів болгари-колоністи (городники), які за своїм економічним становищем були схожі між собою. Болгари створювали загони, які руйнували залізниці. Головні місця повстань болгарських колоністів – Северинівська, Краснянська волості, Буялик [37] та Благоево Іванівського району [38].

Німецькі агітатори намагалися заручитися підтримкою населення українських і російських сіл. Частково це вдалося. Особливо розгорівся повстанський рух у передмістях Одеси та по лінії залізниці Колосівка-Вознесенськ до станції Помощна. Одні повсталі села були пов’язані з німцями-колоністами, інші діяли самостійно. Так, німців підтримали селяни із Дальника. Ними були вириті окопи і встановлені кулемети. Повсталі селяни не пропускали нікого з продуктами в місто. Колоністи намагалися встановити зв’язки з представниками робітничої Одеси. Їх агітатори мали, зокрема, базу на заводі “РОПіТ”. Там же почалися заворушення саме в ті дні, коли йшло повстання [39]. Колоністів підтримало населення сіл Мостове, Грибоносове, Веселе і Колосівка [40].

Повстанський фронт проходив біля Одеси – в районі Люстдорфу, Гильдендорфу, Дальнику, Великої та Малої Акаржі. Повстанці мали зв’язки з німецьким населенням Овідіопольського району [41]. Іншим повстанським центром був Придністровський район – біля сіл Біляївка, Вигода, Яски, Маяки [42]. Вважається, що об’єднаними силами повстанців керував генерал Ломакін, який мав зв’язки з денікінським штабом. Ще до початку виступу в німецькі колонії були послані денікінські консультанти на чолі з генералом Шеллем для організації і підготовки повстання [43]. Охопили повстання німців-колоністів Іванівський район на Одещині, зокрема села Коноплеве та Богунське [44].

Проти повстань німців-колоністів була створена Рада оборони Одеського округу з надзвичайними повноваженнями. З партійного і радянського активу терміново формувались бойові дружини. Їх очолили більшовики А.Трофимов, П.Мізікевич, Б.Гумперт. 4 - 5 серпня 1919 року проти німецьких колоністів виступили частини Червоної армії. Головний бій відбувся під Великою Акаржою, де повстанці зазнали поразки. У цих боях загинув перший червоний комендант Одеси – П.Мізікевич [45]. Після розгрому під Великою Акаржою колонії почали здаватися і присилати мирні делегації.

Німці-комуністи виконували роль “троянського коня” серед колоністів. Вони роз’яснювали німцям-колоністам безперспективність боротьби проти радянської влади. На Херсонщину, Одещину та Миколаївщину було направлено 200 агітаторів, які 61 раз виїздили до німецьких колоній, розповсюдили 25 тисяч екземплярів агітаційної літератури, в тому числі “Комуніст” на німецькій мові [46].

Загалом повстання на Одещині охопило біля 20 тис. німців-колоністів [47].

8 серпня 1919 р. повстанський рух перекинувся на німецькі колонії Миколаївщини і охопив ряд селищ на лівому березі Південного Бугу, до них приєдналися і болгари-колоністи [48]. При цьому українські селяни, німці-колоністи і болгари-колоністи часто діяли спільно проти більшовицьких військ. Так, повстання болгарського населення села Тернівка підтримали жителі села Червоне поблизу Миколаєва. Тернівці намагалися захопити Миколаїв. Партийна дружина з міста була перебита повстанцями, а для їх придушення використали артилерію. Незабаром почався новий наступ на Миколаїв. Болгари-колоністи та українські селяни підійшли майже до Інгульського мосту, але польові гармати знову примусили їх відступити. Без перепочинку миколаївці-більшовики відбивалися від повсталих селян протягом усього серпня 1919 року [49].

У серпні 1919 року відбулися антибільшовицькі повстання в селах Мостове, Козлово-Нечаяне, Ландау, Велика Корениха та інших. Повстанці намагалися перешкодити просуванню загону під командуванням Ф.Анулова, знищували партійних працівників. Так, у Козлово-Нечаяному українськими повстанцями було знищено загін уповноваженого уряду УСРР Й.Скляра в кількості 20 осіб, який відступав від німців-колоністів [50].

На Херсонщині німці-колоністи підняли повстання в семи селах Бериславського району [51].

Повстанський рух німецьких колоністів не був підтриманий більшістю населення і тому не зміг продовжуватись довго. Проте він виявив помилки влади більшовиків у національному питанні та довів силу національного повстанського руху. Придушення повстання колоністів, зокрема на Одещині, мало також свій національний колорит. Відомо, що єврейське населення найбільше постраждало під час повстанського руху селян і громадянської війни взагалі. Тому, не дивно, що євреї брали активну участь у подавленні селянських виступів. У травні 1919 р. партія “Комуністичного Бунду” об’єдналася з “Об’єднаною єврейською Комуністичною партією” в єдину організацію – “Комфорбанд”. “Комфорбандівці” входили в 2-гу та 3-тю роти Червоного батальйону по придушенню повстань німців-колоністів [52]. Національний момент на Півдні України відіграв таку ж важливу роль у піднятті повстанського руху, як і аграрний, а на Одещині навіть мав переважаюче значення.

Складні взаємовідносини мали німці-колоністи з повстанцями Баштанської республіки. У листопаді 1919 р. баштанці отримали відомості про активність “куркульської самооборони” в німецькій колонії Нейкарсруе [53]. До неї був направлений загін баштанців на чолі з П.Туром. У результаті каральної акції було знищено за різними відомостями від 16 до 50 жителів колонії [54].

Наступна хвиля повстанської боротьби німців та болгар-колоністів відноситься до зими 1919-1920 рр., коли на Півдні України існував білогвардійський режим. На Миколаївщині складна ситуація була з болгарською колонією Тернівка. У серпні 1919 року тернівці боролися проти більшовиків, а вже в грудні цього ж року розпочали повстання проти денікінців. Його жорстоко придушили каральні загони, але на цьому боротьба не закінчилася [55]. Під час відступу білогвардійських військ з Миколаєва 1 січня 1920 року озброєний загін тернівців напав на підрозділ денікінців [56]. Проти денікінської політики реквізицій виступило населення німецьких колоній. На Миколаївщині – Ландау, Блюменфельд, Мюнхен. На Одещині – Шенфельд, а на Херсонщині – Кронау. Так, у Кронау приводом для повстання послужив розстріл місцевих активістів А.Кисельова, Г.Шведова, К.Шаменя [57].

Німецьке населення було змушене братися за зброю, аби захистити себе від багаточисельних ворогів. Кількість добре озброєних німецьких дружинників лише на Півдні України налічувала кілька тисяч. Боротьба німців-колоністів носила стихійний та організований характер. Вони боролися проти засилля більшовицького, денікінського і комуністичного режимів, а також проти селянських повсталих загонів. Періоди їх найвищого піднесення відносяться до 1919 – 1921 рр. Повстання німців-колоністів проявили себе як окрема сила в період громадянської війни. Їх дослідження вимагає використання нових джерел, зокрема німецьких, і дасть змогу значно розширити уявлення про історію німецького населення України.

Розділ 4. Етнічні меншини в добу тоталітаризму

4.1. Регулювання середовища національних меншин державними органами влади

Багатоетнічність України у сукупності з економічною руїною початку 20-х рр. ХХ століття визначили надзвичайну складність і внутрішню суперечливість розвитку соціально-економічних процесів у країні протягом “воєнного комунізму” та привели до їхнього критичного загострення. Політичні зміни в Україні розпочиналися на тлі міжетнічної конфронтації, безпосередньою основою якої було катастрофічне погіршення умов господарювання й економічного відтворення всіх етнічних громад республіки.

Соціально-економічні і культурні заходи 1922-1924 рр. викликали подальші трансформації традиційної соціальної структури й суспільної організації національних меншин. Після виходу з голоду раніше замовчувані, проблеми актуалізувалися з новою силою, критично підвищивши рівень конфліктності по всій території України. Надалі уряд республіки мав якось реагувати на них. У цих умовах проголошення політики коренізації виявилось своєчасним і в різних соціальних верствах було сприйняте як можливий перехід до якісно нового етапу в соціально-економічній та етнічній історії країни.

Втім радянська влада вклала свій зміст у лібералізацію внутрішньої національної політики. Особливістю більшовицької етнополітики був її наступальний (у трактуванні партійних лідерів - творчий) характер. Вона мала на меті не стільки регулювання реальних етносоціальних й етнополітичних процесів, скільки їхнє моделювання й, відтак, докорінну переорієнтацію відповідно до завдань пришвидшення соціально-економічного розвитку країни. Створеним у той час спеціальним державним структурам, що мали опікуватися справами національних меншин, відводилася непересічна роль у тактичних планах правлячої партії. Що ж до особливостей та наслідків їхньої діяльності, то вони й досі не втрачають свого значення не лише стосовно вивчення історії радянської державності в УСРР, а й щодо дослідження комплексу соціально-економічних, культурних та етнонаціональних чинників, які супроводжували процес консолідації української нації в міжвоєнну добу [1].

Непересічне місце серед них посідає Центральна комісія у справах національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК та діяльність її органів на Півдні України.

Конституція УСРР 1919 р. характеризувала новостворену державу як організацію диктатури пролетаріату і бідного селянства, яка боротиметься за перемогу світової комуністичної революції і водночас не допускатиме пригнічення національних меншин або обмеження їхньої рівноправності. Після остаточного утвердження в Україні радянська влада спочатку “опікувалася” етнічними меншинами через різні національні секції (відділи) ЦК КП(б)У (єврейську, латиську, литовську, татарську, німецьку тощо, організовані у 1919-1921

рр.). Певна допомога євреям, які постраждали від погромів, вчинених у тім числі Червоною армією, продовження діяльності Єврейського народного університету, ректором якого призначено М.Зільберфарба, були переважно епізодичними заходами [2].

Реалізацію ж державної етнополітики фактично започаткував Комісаріат з питань єврейської національної культури на чолі з колишнім членом Центральної Ради, а пізніше більшовиком І.Хургіним. Зберігся його перший наказ від 7 лютого 1919 р., в якому він розкривав схему організації цього комісаріату. Однак надії комісаріату на перехід влади в єврейських установах національного самоуправління до єврейського трудового народу з єврейським пролетаріатом на чолі, на заміну єврейських громад єврейськими радами робітничих депутатів не виправдалися. Отримавши у спадок неналагоджений апарат колишнього Міністерства з єврейських справ, відсутність фінансування і розпоряджень уряду, комісаріат не зміг розгорнути активної діяльності. Незважаючи на це, комісаріат якийсь час продовжував діяти як загальна канцелярія, яка в поточній роботі замінила майже всі відділи і департаменти. Різні погляди більшовиків і їхніх союзників з Бунду зумовили, що 28 квітня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У відмовило в юридичному оформленні цього комісаріату. Подібне рішення було і щодо можливості утворення Наркомнацу при уряді УСРР у 1920 р. Лише нова національна політика, проголошена X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р., спонукала політбюро ЦК КП(б)У ухвалити 23 квітня 1921 р. постанову про утворення, замість Наркомнацу, Відділу національних меншин при НКВС, якому підпорядковувалися всі підвідділи, зайняті роботою серед національних груп. До його завдань входило довести, що проголошений принцип самовизначення національностей не є порожнім звуком. Спеціальні органи державної влади, що проводили роботу серед національних меншостей почали створюватися в різних республіках.

На території України в травні 1921 р. президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншостей при Наркоматі внутрішніх справ. До його компетенції входило “забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва всіх національностей, які проживають на території УСРР; широке сприяння матеріальному розвитку національних меншостей, враховуючи особливості їхнього побуту, культури і економічного розвитку, нагляд за втіленням у життя національної політики радянської влади”. Головою Відділу було призначено комуніста єврейської національності І.Сударського [3].

Відділ національних меншостей вивчав національний склад населення республіки. Для роботи враховувалися особливості соціально-класового розшарування ряду національних груп, зокрема, євреїв, 2/3 яких до революційних подій були зайняті у сфері дрібної торгівлі й кустарно-ремісничого виробництва і тільки 4% - пов'язані з великою

промисловістю (підприємці, службовці, робітники). Також зверталася особлива увага на створення умов для ліквідації економічної і культурної відсталості, підготовку національних кадрів, проведення національного районування, на забезпечення активної участі національних меншостей у соціалістичному будівництві.

При відділі національних меншостей НКВС було створено підвідділи: єврейський, польський, німецький. Вони діяли в Київській, Одеській, Катеринославській і Донецькій губерніях. В деяких губерніях створювалися секції: єврейські, німецькі, татарські, латиські, естонські. До листопада 1922 р. при Волинському, Катеринославському, Донецькому, Одеському губернських відділах внутрішніх справ вже функціонували німецькі секції [4].

У перші роки радянської влади робота серед нацменшин носила переважно просвітницький характер: відкривались школи, бібліотеки, клуби тощо. З метою координації діяльності в 1921 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР була створена Рада національних меншин, якій підпорядкувалися відповідні секції. При Запорізькому губернському відділі народної освіти така секція з 10 січня по 27 квітня 1921 р. провела реорганізацію діючих навчальних закладів, внесла ряд змін у методику викладання і виховання школярів, організувала роботу культосвітніх установ, розподіляла літературу, видану національною мовою. Секція активно включалася у боротьбу з неписьменністю дорослого населення [5].

Органи влади та управління проводили й іншу роботу серед національних громад: вивчалася соціально-господарська структура, особливості побуту, ставлення до заходів радянської влади, з'ясовувалася природа конфліктів на етнічному ґрунті, рівень соціального розшарування, політичні настрої та релігійна орієнтація [6].

Керівні партійні органи, тримаючи в своїх руках важелі впливу на національні процеси, визнали одним з головних регулюючих факторів регіональне районування. За їх ініціативою у 1922 р. була започаткована реформа адміністративно-територіального устрою, яка негативно позначилася на житті національних меншин. Вона мала суттєві концептуальні прорахунки, здійснювалася надто поспішно, форсованими темпами, а головне – ігнорувала національний склад новостворюваних чи реорганізованих адміністративно-територіальних одиниць, що з'явилися на місці колишніх повітів і волостей.

Зменшення загальної кількості сільрад за рахунок їхнього укрупнення призводило до того, що національні села розосереджувалися по різних сільрадах, районах. Як правило, вони опинялися у складі територій, де чисельно переважало населення іншої національності. Наприклад, німецькі волості приєднували до районів, у яких мешкали головним чином українці й росіяни. Лише у 1923 р. 25 волостей, де компактно проживали німці, увійшли до складу таких територіальних одиниць [7].

Деякі представники влади демонстрували відверто вороже ставлення до представників національних меншин. Про це красномовно свідчить відповідь голови повітового виконкому Воробйова на звернення завідуючого секцією Одеського губвиконкому Гебгарта про необхідність врегулювати норми вилучення у німців продовольства. “Ми знаємо, - відповів Воробйов, - що колоністи мають зв’язок із Бессарабією, тому необхідно на них натиснути, щоб вони повстали. Тоді всім буде видно, що колоністи – справді контрреволюціонери, і тоді ми з ними розправимося” [8].

Мали місце і незаконні дії з боку армійських частин, що дислокувалися в різних колоніях або поблизу них. Так, у наказі № 6 штабу 51-ї дивізії про Зельцьку волость говорилося: “Усі селяни повинні давати червоноармійцям продовольство, паливо та прати одяг. За невиконання цього наказу винуваті будуть віддані під суд Ревтрибуналу” [9].

Ситуація загострювалась і через широке розповсюдження епідемій. Моральний стан великої частини представників національних меншин був пригніченим, багатьом із них майбутнє видавалося невтішним. Нестерпні умови життя викликали у представників німецької меншини справедливе обурення і спонукали їх до виїзду з країни. Слід зазначити, що питання еміграції для багатьох німців було дуже болісним: доводилося покидати обжиті місця, українську землю, яка давно вже стала для них батьківщиною. Однак, у 1922-1924 рр. заяви про виїзд подали понад 20 тис. сімей. Більшість з них мала намір емігрувати до Америки або Німеччини. На думку Центрального бюро німецьких секцій, що була представлена в доповідній записці Секретаріату ЦК КП(б)У, головні причини еміграції були такими: не завжди правильне обкладення єдиним сільськогосподарським податком; не проведення землеустрою передбаченого постановою ВУЦВК від 16 липня 1924 р., продовження відрізувань землі, що спричиняло малоземелля, нерозв’язне релігійне питання [10].

За рішенням ЦК КП(б)У в квітні 1924 р. для з’ясування причин і стану еміграції німців було створена спеціальна комісія на чолі з В.Чубарем. Згодом аналогічна комісія з’явилася при уряді. До її складу, крім кількох урядовців, увійшов і завідуючий Центральним бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У І.Гебгарт. Підсумовуючи роботу комісії, він виклав основні причини еміграційного руху та соціально-політичної напруженості в місцях компактного проживання німців. А саме: а) невизначеність у землекористуванні, постійні відрізування землі та зміни меж у німецьких сільських громадах; б) обмеження прав німецького трудового населення щодо участі у радянському будівництві, незаконне позбавлення права голосу на виборах, а також штучно завищене оподаткування; в) неправильне розуміння та перекручення місцевими органами національної політики партії, що призвело до “національно-релігійного об’єднання німецького куркуля і бідняка та

уповільнення класового розшарування колоній”); г) ненормальні дії деяких місцевих органів, зокрема, заборона здійснювати релігійні обряди, а також незгода німців із заборонаю на викладання Закону Божого дітям до 18 років [11].

У зв'язку з подальшим зростанням обсягу й ускладненням завдань роботи у квітні 1924 р. при ВУЦВК було створено Центральну Комісію у справах національних меншостей (ЦКНМ). Їй надавалося право скликати наради, брати участь у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць, сприяти діяльності кооперативних і громадських організацій. Поряд з центральними органами комісії аналогічні організації діяли при губернських і окружних виконавчих комітетах рад. Для проведення роботи серед національних меншостей створювалися бюро або комісії, члени яких призначалися президіями відповідних виконкомів за погодженням із ЦКНМ при ВУЦВК. Центральна Комісія у справах національних меншостей діяла до 1941 р.

Успіх роботи серед національних меншостей великою мірою залежав від того, наскільки вдало вона проводилася в містах, враховуючи багатонаціональний характер їхнього населення. Треба відзначити, що робота з національними меншинами в містах наштовхувалася на особливі труднощі. І це зрозуміло, адже представники різних національностей, як правило, були розкидані по всьому місту, і рідко проживали компактними групами. До того ж радянські і державні органи в містах у процесі своєї діяльності не завжди належним чином враховували специфіку національного складу населення.

Становище почало змінюватися на краще, коли наприкінці 20-х рр. у раді міст (Харкові, Одесі та ін.) при оргвідділах міськрад було створено комісії у справах національних меншостей. Комісії, координуючи діяльність адміністративних і господарських органів, культурно-освітніх і медичних організацій, закладів соціального забезпечення, прагнули до того, щоб в своїй роботі максимально враховувати специфіку соціального розшарування, традиційні форми трудової діяльності, рівень економічного і культурного розвитку та особливості побуту різних національностей. При цьому висувалося завдання охопити роботою всі без винятку національні групи, що проживали в тому, чи іншому населеному пункті, в тому числі й нечисленні. Застосовувались й інші форми роботи, зокрема, проведення радіопередач мовами національних меншостей (єврейською, польською, латиською) [12].

Помітною була діяльність, створених у 1920 р. відділів, підвідділів, секторів, секцій, бюро нацменшостей при партійних комітетах. Особливо поживавленою була діяльність зазначених органів у багатонаціональних регіонах України, зокрема на півдні. Це

обумовлювалося об'єктивними причинами, адже у цьому регіоні у зазначений період проживало понад 50 національностей.

Заслугує на увагу досвід конкретної роботи з національних питань. Регулярно видавалися документи та інструкції по створенню національних секцій, організації їх роботи. Нацсекції були складовою частиною підвідділу нацменшостей при відділі пропаганди і агітації губкомів партії. Для керівництва роботою нацсекцій обиралися губбюро. При наявності значних неукраїнських або неросійських груп трудящих при губкомі партії організовувався відділ пропаганди. Питання роботи серед нацменшостей були у полі зору не тільки губкому, але й служили предметом обговорення в осередках, та загальних зборах [13].

Високим був показник участі населення національних районів у виборах до рад. Якщо пересічено по Україні він становив 54,4%, то серед поляків – 63,5%, євреїв – 59,5%, німців – 57,3%, болгар – 55,1%, греків – 51,7%. За участю громадськості відбувались засідання сільських виконкомів, рад, у відповідних комісіях яких розглядалися організаційні, виробничі, культосвітні питання. Проте «демократична доба» в історії національних рад і організацій, які в них співпрацювали, виявилась дуже короткою. Вже під час виборів 1926-1927 рр. були позбавлені виборчого права ряд категорій селян, в тому числі і ті, що входили до сільських громадських об'єднань. Особливо багато таких “позбавленців” виявилось серед національних меншин, зокрема німців, які дійсно володіли до 1917 р. значними наділами землі і користувалися найманою працею. В Люксембурзькому районі Мелітопольської округи позбавлені виборчих прав становили 6,2%, а в Карл-Лібкнехтському на Миколаївщині – 17% [14].

Помітний внесок у розв'язання національного питання на Півдні України зробила комісія Одеського губкому партії у справах національних меншостей. Тільки у 1925 р. вона засідала 12 разів, заслухала 81 питання, в її рішеннях відзначалися досягнення і труднощі у роботі, вказувалося на неточність статистичних даних про кількість нацменшостей, які проживають у губернії, їх слабе економічне і господарське становище, складності у виділення територіальних районів, адміністративних одиниць, формування цього процесу, помилки, ігнорування інтересів нечисленних груп населення інших національностей. Херсонське бюро складалося з 22 членів: 14 євреїв, 2 поляків, 2 німців, 1 вірменина, 1 грека, 1 татарина.

У досліджуваний період при Одеському губкомі партії працювали національні відділи: єврейський, східний, польське бюро; секції: литовсько-білоруська, латиська, молдавська, комуністів-емігрантів балканських країн. Керівники цих підрозділів призначалися з представників відповідних національностей. Діяльність іноземних груп спрямовував Східний відділ. При відділі був створений клуб “Трудящих Сходу” [15].

Значний внесок у розв'язання соціально-культурних проблем зробили болгарські політемігранти: Л.Раєвський (завідуючий болгарською секцією при Одеському окрвиконкомі), С.Мічев, К.Русинов, В.Шустов в Одеському окрузі; Д.Ставчев, В.Гавала у Херсонському. Скликалися наради болгар в Одесі. У Миколаївському окрузі працювали на ниві освіти 25 болгар [16].

Активно діяли у відповідних національних органах й представники інших нацменшостей регіону. Бюро губкому КП(б)У регулярно на своїх засіданнях обговорювало звіти нацвідділів і секцій, координувало їх роботу. Так, на загальноміських зборах комуністів, які відбулися у 1923 р., було заслухано доповідь секретаря ЦК КП(б)У Е.Квірінга з національного питання і прийнято резолюцію, яка підтримувала національну політику партії і рішення XII з'їзду РКП(б) [17].

Конкретним прикладом роботи нацвідділів при губвиконкомі виступає, зокрема, схема щомісячних звітів для завідуючих підвідділами нацменшостей. Вона відбивала загальні умови, у яких проходила робота відділу та його секцій, зв'язок з повітами, характеристику розв'язаних питань, якість здійснених заходів, зв'язок з іншими радянськими органами, кількість питань по секціях і що зроблено по них, участь відділу нацменшостей у місцевому законодавстві, кількість щойно зареєстрованих спілок, комітетів та ін [18]. Предметом обговорення на президії Одеського губвиконкому були питання про занесення до кошторису витрат на утримання татарських, єврейських шкіл, єврейських дитсадків, клубів, проблеми ліквідації неписьменності, вивчення побуту нацменшостей, релігійних угруповань. Робота з національними меншостями була в центрі уваги окружних з'їздів рад. Так, у 1926 р. на VIII з'їзді Рад Одещини становились питання нацбудівництва, підкреслювалося, що в умовах багатонаціонального складу населення без достатньої уваги до нацменшостей неможливий розвиток радянського і культурного будівництва.

У практику роботи ввійшла також така форма, як окружні народи працівників, пов'язаних з життям нацменшостей округу. Становить інтерес склад делегатів першої окружної наради. З 112 делегатів німців було 34, євреїв – 25, болгар – 17, молдаван – 12, поляків – 11, українців – 5, французів – 2, по одному представникові від сербів, латишів, вірмен, угорців, татар, греків. Ці наради розглядали питання економічного і культурного життя національних меншостей [19].

У досліджуваний період президіями Одеського, Херсонського, Миколаївського, Балтського, Єлизаветградського окрвиконкомів було прийнято ряд важливих постанов, спрямованих на поліпшення життя і побуту нацменшин, які були покладені в основу їх повсякденної діяльності. Становить сьогодні незаперечний інтерес і досвід залучення нацменшостей до проведення передвиборних кампаній у ради. Заслуговують на увагу такі

форми, як складання спеціального плану здійснення передвиборної кампанії у містах і селах по лінії нацменшостей, у якому відбивалося представництво від національних меншостей; створювались національні виборчі дільниці, проводилась перевірка представниками нацменшостей роботи міськрад; друкувалась література і звіти рад єврейською, польською, російською мовами; популяризувався виборчий закон і завдання кампанії; призначалися на виборчі дільниці постійні працівники з нацменшостей, проводились наради членів міськрадівських та райрадівських нацвідділів; збори робітників і кустарів та ін. Проведення виборчих кампаній мовами національних меншостей вперше широко здійснювалося в період 1925 – 1926 рр., хоч така робота проводилася й раніше. Активність трудящих національних меншостей під час виборів до сільських рад (1926/27 рр.) не тільки зростала, а й була в середньому вищою, ніж у цілому по республіці. Так, якщо в цілому по Україні під час виборів до сільських рад проголосувало 51,6%, то у виборах до національних рад взяли участь 53,6% жителів, зокрема, до єврейських сільрад – 60,9%, німецьких – 57,9, чеських – 57,2, польських – 55,8, грецьких – 54,3%.

Питання проведення виборчих кампаній розглядалися на розширеному Пленумі ЦКНМ (листопад 1928 р.). В його роботі взяли участь представники окружних виконкомів рад, національних районів і окружних бюро у справах національних меншостей, а також представники Агітаційно-Пропагандистського Відділу ЦК КП(б)України, польського і єврейського бюро ЦК КП(б)України, Ради національних меншостей Наркомату освіти і Українського філіалу Центрвидаву. З доповіддю „Про перевибори до рад серед національних меншостей” виступив секретар ВУЦВК голова ЦКНМ П.Буценко. Він, зокрема, відзначив, що в проведенні виборів до рад було досягнуто значних успіхів-збільшилося представництво нацменшостей у радах і виконкомах, в національних радах стало більш комуністів, комсомольців, колишніх червоноармійців, а також жінок. Питання проведення виборів розглядалися протягом листопада-грудня 1928 р. на засіданнях Проскурівського, Сталінського, Уманського й Київського окружних бюро у справах нацменшостей, а також Ботієвського райвиконкому [20].

Характерним показником національної політики є ступінь участі нацменшостей у радах Одеської губернії, досить повна відповідність начскладу рад національному складу населення України. У 1925 р. в Одеській міськраді національні меншини становили 35 %, Миколаївській -21 %, Херсонській – 22,5 %, Зінов'євській – 22,4 %, приблизно така сама картина спостерігалася і в інших округах. Усього у міських радах губернії нацменшості склали 31 %, у сільрадах – 12 %. В Одеському окрузі у сільрадах їх було 29 %, Херсонському – 17 %, Балтському - 7,8 %; Миколаївському – 13,2 %; Зінов'євському – 6,7 %, Первомайському – 8,7 %. В Одеському і Миколаївському більшість займали німці,

Балтському і Херсонському – євреї, особливо у землеробських колоніях. У райвиконкомках нацменшості становили 13 %, на райз'їздах - 12 %. Усього по губернії було створено 85 національних сільрад: 46 – німецьких, 11 – єврейських, 9 – болгарських, 14 – молдавських, 2 – польські, 1 – литовська, 2 – білоруські.

В Україні поряд із створенням у жовтні 1924 р. Молдавської АСРР в районах, де національні меншості проживали компактними масами, було виділено національні адміністративно-територіальні одиниці, в яких діяли районні, селищні й сільські ради. Здійснення національного районування відіграло істотну роль в забезпеченні національно-культурних та інших потреб різних національних груп. Законодавчою основою проведення національного районування стала постанова РНК УСРР „Про виділення національних районів і рад” (серпень 1924 р.). Створенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло надання пільгових умов. Так, норма кількості жителів, необхідна для виділення звичайних районів (25-45 тис. чол.), знижувалася до 10 тис. чол. – для національних районів і з 1000 до 500 чол. – при утворенні національних рад [21].

Спочатку національним районуванням було охоплене німецьке, болгарське, грецьке й чеське населення, пізніше почали створюватися польські, єврейські та російські адміністративно-територіальні одиниці.

У 1927 р. в Україні налічувалося 11 національних районів, з них 7 – німецьких, в тому числі Високопільський (Херсонський округ), Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельсівський (Одеський округ), Карл-Лібкнехтівський (Миколаївський округ) та ін.; 3 – болгарських: Великобуялицький (Одеський округ), Романівський та Цареводарський (Мелітопольський округ); 1 – польський – Мархлевський (Волинський округ). Пізніше було сформовано ще 8 російських районів: Кам'янський (Запорізька область), Сорочинський (Луганська область), Терпентьївський та Великотеплицький (Мелітопольська область) та інші; 3 єврейських: Калініндорфський і Новозлатопільський (Херсонська область), та Сталіндорфський (Криворізька область).

До 1930 р. в республіці діяло 25 національних районів. Поряд з радами, що входило до національних районів, виділялися національні ради і в складі українських районів. На той період в Україні налічувалося 1087 національних рад: 450 російських (з них 41 – селищна), 254 – німецькі, 156 – єврейських (68 селищних), 151 – польська, 14 – молдавських, 12 – чеських, 4 – білоруських і 3 – албанських.

Поліпшенню роботи з національними меншостями сприяла підготовка національних кадрів для радянських, державних і господарських органів. України травні 1926 р. на засіданні Адміністративно-Фінансової Комісії при РНК УСРР розглядалося питання “Про забезпечення районів з переважаючим населенням національних меншостей спеціалістами і

кваліфікованими працівниками, які знають мови нацменшостей” [22]. З даного питання було прийнято відповідну постанову щодо порядку роботи курсів секретарів сільрад України. Було прийнято програму підготовки і перепідготовки працівників низового радянського апарату. Такі курси почали створюватися в Одесі, Житомирі, Києві. В 1926/27 навчальному році працювали 2 польські радпартшколи (у Києві й Житомирі), 3 єврейські (Київ, Одеса, Бердичів), німецька (Одеса), болгарська (Катеринослав), татарська (Артемівськ). Тільки протягом 1928 - 1930 рр. перепідготовку пройшло 1065 працівників національних сільрад.

У жовтні 1930 р. відбувалася нарада з питань підготовки національних кадрів, в роботі якої взяли участь представники ЦКНМ, наркоматів освіти, охорони здоров'я, юстиції, внутрішніх справ.

Однією з найважливіших проблем у розв'язанні національного питання висувалася і проблема довіри між російським робітничим класом і трудящими інших національностей. Не випадково В.І.Ленін розглядав її як першорядну в культурі міжнаціональних відносин. Адже у взаємовідносинах між націями і народностями необхідна особлива обережність у підході до національних почуттів людей, до їх культурної спадщини. Тому питання мови, культури, громадянства найгостріше ставились і ставляться при розв'язанні національного питання. Ця проблема предметно розглядалася на XII з'їзді РКП(б) і IV нараді ЦК партії з відповідальними працівниками національних республік і областей (1923 р.). Відповідно до рішень з'їзду галузі здійснювалася двома основними шляхами: коренізацією (українізацією) та заходами щодо національних меншин [23].

Робота серед національних меншостей дістала відображення в діяльності адміністративних і судових органів. У ряді місць, в тому числі й у межах національних адміністративно-територіальних одиниць, створювалися так звані „національні камери”, діловодство у яких велось мовами національних меншостей. Так, у 1924 р. ряд судових органів республіки перейшов у своїй роботі на єврейську, а у Бердичеві й Білій Церкві – на польську і латинську мови. В 1926 р. уже більш як 200 судових і слідчих органів працювало мовами національних меншостей, що за даними Наркомату юстиції, цілком задовольняло вимоги республіки в цьому плані. З 1925 р. окружних судах створювався інститут судових перекладачів, у складі якого налічувалося 50 штатних співробітників. В деяких округах до складу судових органів було введено посади політиків прокурорів, які знали особливості побуту й володіли мовами національних меншостей, що проживали в даній місцевості.

У грудні 1926 р. питання про діяльність судових органів, що проводили роботу мовами національних меншостей, розглядалось на засіданні Президії ВУЦВК. Заслухавши звіт Наркомату юстиції, ВУЦВК запропонував розвивати й поглиблювати цю роботу. При цьому особлива увага зверталась на підготовку й інструктування відповідних кадрів,

розробку юридичної термінології, а також видання законодавчих актів мовами національних меншостей.

Якщо судові органи в роботі з національними меншостями досягли певних успіхів, то діяльність ряду інших адміністративних і державних установ мала серйозні недоліки. Зокрема, це стосується роботи органів міліції, ЗАГСу та комунального господарства. Хоча в органах міліції працювали співробітники різних національностей (українці, росіяни, євреї, поляки, латиші, литовці), лише у деяких їхніх підрозділах, зокрема в Бердичеві й Житомирі, здійснювалися спроби розширити вживання поряд з українською і російською й інших мов, переважно єврейської [24].

Однією з актуальних проблем сьогодні є зміцнення самосвідомості націй, виявлення ними своїх національних рис. У цьому плані можна навести цікаві приклади з минулого. Зокрема, питання подолання економічної і культурної відсталості, зміна соціальної структури ряду національних груп, залучення їх до сфери суспільного матеріального виробництва, землеустрою німців і євреїв на півдні України, розвитку колоній. Ці проблеми були предметом неодноразових розмов у партійних і радянських органах. Діяльність радянських, державних і господарських органів спрямовувалася на проведення, землевпорядкування в районах проживання національних меншостей, розвиток колгоспно - кооперативного руху, створення системи кредитування, підготовки і перепідготовки робітничих кадрів, на розв'язання так званої «містечкові» проблеми. До виконання цих завдань залучалися ВГНГ УСРР, наркомати важкої і легкої промисловості, фінансів, постачань, торгівлі, праці, землеробства, соціального забезпечення, міські і сільські товариства допомоги і взаємодопомоги. Надавалося допомога німецьким колоніям, організовувалися німецькі райони, німці залучались у радянське будівництво, кооперацію, колективне господарство. Приймалися рішення, що забезпечувати німців землею у Херсонському, Миколаївському округах. В Одеській губернії було 300 німецьких населених пунктів. Про турботу партії про німецьких колоністів свідчать циркулярний лист ЦК КП(б)У «Про ставлення партійних і радянських органів до німецьких колоній» (1923 р.). У ньому підкреслювалася необхідність постійного нагляду за правильним втіленням у життя національної політики у німецьких колоніях, зазначалася необхідність того, щоб керівні партійні і радянські працівники знали мову відповідної національності, підкреслювалося, що німці у господарському відношенні стоять вище оточуючих їх українців і що ведення ними господарства є прикладом. Отже, партійні органи вивчали умови життя нацменшостей [25].

Характерним явищем для національної політики того періоду було проведення безпартійних конференцій робітників і селян нацменшостей, на яких обговорювалися питання економічного, культурного становища цих народів. У 1925 р. було проведено 8

німецьких, 5 єврейських, 9 польських, і 4 болгарських конференції. Ці конференції проводилися у чотирьох районах Одеського округу і одному - Миколаївського. Активну участь у роботі по скликанню Всесоюзної польської конференції брало польське бюро при губкомі партії. Проходили польські конференції робітників в с. Чаплинка Херсонського округу. Ці факти свідчать про зростання політичної активності робітників, селян, інтелігенції нацменшостей. Для влаштування євреїв було створено Одеське відділення ТЗСТ (товариство землеустрою євреїв-трудящих). Мета – залучити єврейське населення до землеробства. При ЦВК СРСР було створено Комітет ЗСТ. У 1924 р. в Одеському, Первомайському і Балтському округах було понад 100 єврейських сільськогосподарських колективів, всього євреїв-землеробів у губернії налічувалося близько 50 тис. Було 11 єврейських сільрад [26]. Ці дані свідчать про увагу до потреб єврейського населення. У 1929 р. організована єврейська агронацшкола. Організовувалися єврейські сільгоспвиставки.

Фундаторами сільських громадських об'єднань національних меншин виступали, насамперед, учасники громадської війни і більшовицьких аграрних перетворень. Наприклад, першими головами районних організацій НКС і КВД німецького Ландауського району Миколаївської округи стали робітники – інтернаціоналісти Р.Ф.Янсон, І.А.Фогель, політемігранти С.І.Вітанов, Д.І.Філанов, К.І.Войников очолили спілку незаможників Царедарівського болгарського району, мелітопольської округи, а сільський активіст Г.А.Хасай – грецький Великоянисольський КНС на Маріупольщині [27].

Велике значення для узагальнення досвіду мали Всеукраїнські наради з питань роботи серед національних меншостей (січень 1927 р., листопад 1930 р.), де обговорювалися питання діяльності ЦКНМ при ВУЦВК й чергові завдання, що виникали в цій сфері. Представники Ради Національностей ЦВК СРСР, Відділу Національностей ЦВК РСФРР і Грузинської СРР, які виступали на першій Всеукраїнській нараді, відзначили позитивний досвід роботи радянських і державних органів України і наголосили на необхідність поширення його на інші республіки. "...З вашого досвіду, як досягнень, так і допущених помилок, ми будемо вчитися, - підкреслив один з виступаючих. – Ваш успіх у роботі буде й нашим успіхом, успіхом усіх трудящих нашого Союзу". В червні 1927 р. ВУЦВК звітував про роботу серед національних меншостей на засіданні Ради Національностей ЦВК СРСР. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову, в якій відзначалося, що КП(б)У і уряд України "...знайшли правильні шляхи й методи практичного розв'язання національного питання". ЦВК СРСР вказав на необхідність і в майбутньому вживати енергійних заходів, спрямованих на забезпечення соціально-економічного й національно-культурного розвитку національних меншостей. Слід відзначити, що по лінії партійних, радянських і державних органів активна робота в цієї галузі тривала до початку 30-х рр.

Таким чином, становище національних меншин села на Півдні України слід розглядати через призму соціалістичних перетворень, які проводила тоталітарна держава. Одним з перших її діянь було проведення національного районування, яке насправді збільшило площину розколу як між українцями та іншим населенням республіки, так як утворення територіальних об'єднань часто не враховувало місць компактного проживання народів. Серед позитивних явищ в духовно-політичному плані слід виділити політику «коренізації», яка дала можливість зберегти культурні надбання різних національностей. Проведення районування, надання національно-територіальної автономії стало першим кроком по залученню національних меншин до будівництва радянської системи. Наприкінці 30-х рр. XX ст. під впливом внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів створення національних адміністративно-територіальних одиниць було визнано штучним, національні райони та сільські ради були ліквідовані. Наступила епоха тоталітаризму.

4.2. Адміністративно-територіальні перетворення національних одиниць

Проведення національної політики неможливе без точного статистичного обліку всіх національностей певного регіону та їх розташування. Для повноцінного аналізу і усвідомлення наслідків національної політики більшовиків на території Півдня України розглянемо етнічну ситуацію в регіоні протягом 1920–30-х років.

За складом населення Південь України був багатонаціональним регіоном України, що відображено в таблиці 1. За станом на 1 січня 1924 р. на території Одеської губернії [1], до складу якої входили Одеська, Первомайська, Єлизаветградська (Зінов'ївська), Миколаївська, Херсонська, Балтська округи (наприкінці 1924 р. частина Одеської та Балтської округ відійшла до новоутвореної Молдавської АСРР) та відповідні окружні центри, проживали представники більш як 50 національностей [2]. Використовуючи результати Всесоюзного перепису населення 1926 р., нами підраховано, що неукраїнське населення Півдня України становило 32,9% від загальної кількості (3448777 чол.) [3].

На початок проведення Всесоюзного перепису населення 1926 р. найчисленнішими етносами Півдня України були українці, росіяни та євреї (див. табл. 1 і табл.2).

Таблиця 1.

Національний склад населення Півдня України в 1926 р. [4].

Національність	Округи					
	Зінов'ївська	Миколаївська	Одеська	Первомайська	Херсонська	Разом
Українці	637586	304023	356286	578170	439024	2315089
Росіяни	68732	88084	299565	17275	64652	538308
Євреї	32777	36696	170451	41158	35509	316591

Німці	2476	30911	71410	1587	16820	123204
Молдавани	23014	14075	16358	14796	451	68694
Болгари	91	5225	19411	7634	95	32456
Поляки	1694	2912	11574	2714	4474	23368
Білоруси	1991	12798	3114	535	1489	19927
Греки	36	157	3487	37	127	3844
Чехи та словаки	70	64	446	430	187	1197
Інші	1074	841	1364	744	2076	6099
Разом	769541	495786	953466	665080	564904	3448777

Таблиця 2.

Національний склад міст Півдня України (за станом на 1 березня 1925 р. (у %) [5].

Міста	Загальна кількість населення	Національність						
		Українці	Росіяни	Німці	Євреї	Греки	Поляки	Інші
Одеса	427831	2,9	44,8	1,4	44,4	0,8	3,1	2,6
Миколаїв	108820	15,3	50,9	0,9	28,5	-	2,2	2,2
Єлизаветград	77129	21,9	33,7	0,5	41,2	-	1,2	1,5
Херсон	74483	40,5	18,9	0,3	37,1	0,4	0,9	1,8
Первомайськ	25761	30,9	29,4	0,4	34,6	-	1,1	3,6

Південь України, що мав сприятливе географічне положення (м'якість клімату, родючість ґрунту) став місцем широкої колонізації. Чисельність, соціальна структура та економічне становище національного населення Півдня України на початку 20-х років ХХ ст. значною мірою визначались результатами заселення та господарського освоєння цих земель.

Переважна більшість (90,4%) українського населення проживала великими суцільними масивами в сільській місцевості, займаючись землеробством [6]. Це визначило характер розселення на Півдні України всіх національних меншостей. За таких умов етнічні групи, більшість населення яких також була сільською, утворювали в цій суцільній масі невеликі національні анклавів (як, наприклад, німці, греки, болгари) або розселялись серед навколишнього українського населення (білоруси, поляки).

Навпаки, в містах Півдня України українське населення поступалось за чисельністю не лише російському, але подекуди й єврейському (див. табл. 2.). Це також зумовлювалось як географічним станом регіону та особливостями його заселення, так і специфікою розвитку міст: спочатку як адміністративних, згодом – торгових і промислових центрів.

Найбільш численним і, разом з тим, найкраще вивченим серед національних меншостей Півдня України було російське населення. Як і на решті території республіки, на

Півдні переважна більшість російського населення проживала в великих містах, складаючи основу робітничого класу України. Загалом воно становило тут до 40% міського населення [7]. Деяка кількість росіян розселялася і в сільській місцевості, зокрема поблизу Первомайська.

В другій половині XVIII ст. починається масове переселення німців на Південь України [8]. У 1808-1811 рр. на річці Березань в Херсонському повіті з'явилися колонії Ландау, Шпейер, Карлсруе, Зульц, Рорбах, Вормс, Ротштадт, Мюнхен, Іоганесталь, Катериненталь, Ватерлоо [9]. Таким чином, з облаштуванням 12 колоній була утворена німецька Тилигуло-Березанська округа, де жили 970 німецьких сімей [10].

Складною й суперечливою була історична доля єврейського населення Півдня України. Значна кількість євреїв, близько 1,5 млн. чоловік, опинилася на території України після розділів Польщі. Починаючи з 1923 р. поряд зі старими землеробськими колоніями створюються нові переселенські селища. В середині 1920-х рр. в Миколаївській окрузі виникло 3 єврейських колонії [11]. Це дозволило поставити й незабаром вирішити питання про створення єврейських національних сілрад і районів, нормалізувати ситуацію.

Молдавани на Півдні України проживали майже виключно в Одеській губернії. В даній місцевості вони почали селитися ще у другій половині XVIII століття. Територію Миколаївської області вони почали заселяти в 40 – 60-ті роки XVIII ст. Дуже скоро виникли три міста, які стояли поруч і були переважно заселені молдаванами – Ольвіопіль, Богопіль, Голта, які в 1919 р. були об'єднані в одне місто – Первомайськ. У 1924 р. основна маса осіб молдавської національності була зосереджена на території АМСРР [12].

Одну з чисельних національних груп Півдня України становили болгар. Їх розселення було зумовлене болгарською колонізацією кінця XVIII – першої половини XIX століття. Перші поселення болгар в Україні були засновані вихідцями з села Флатар біля Сілістри (400 родин) в долині річок Вись і Синюха (1752 р.) – села Вільшанка, Добре та інші Бобринецького повіту Херсонської губернії [13]. На початку 1920-х рр. майже все болгарське населення України проживало в Одеській губернії.

Поляки у середині 1920-х рр. проживали у 6 поселеннях. Найбільша їх кількість припадала на Херсонську округу [14]. Компактними групами на території сучасної Миколаївщини поляки проживали у чотирьох населених пунктах: Киселівці Снігурівського району, заснованій у 1846 р., на хуторі Жовтень Баланівської сілради Очаківського району, хуторі Іваницькому Привільнянського, потім – Новоодеського району та в Щербанях Вознесенського району [15].

Переселення греків у райони Південної України почалося ще з VI століття до нашої ери. В 1920-х рр. грецькі села, головним чином, були розташовані на території Зінов'ївської (Слизуветградської), Миколаївської, Одеської та Херсонської округ.

На Півдні України тривалий час проживав ще цілий ряд малочисельних національних меншостей, різних за походженням та історичною долею, але таких, що додали й своїх характерних рис у життя цього багатонаціонального регіону. Зокрема, у 1924 р. на Півдні України існувало 3 білоруські поселення (Херсонська та Миколаївська округи) [16], найбільша кількість чеського населення припадала на Первомайську і Херсонську округи, більшість литовців проживали головним чином в містах Одеської та Миколаївської округ. Латиське населення в помітних кількостях з'явилося на Півдні України після громадянської війни. Деякі з них, отримавши землю, оселилися на Лівобережжі Дніпра, поблизу Каховки, Чаплинки й Херсона. В Одесі та в Одеській губернії проживала також невелика кількість естонців [17]. Представники вірменської національності, в основному, мешкали в Цареводарському селі Херсонської округи [18], 300 вірмен проживали в місті Миколаєві [19]. У Бериславському районі Херсонської округи проживали шведи.

Таким чином, завдяки заселенню Півдня України різними національними меншинами, даний регіон у 1924 р. мав у своєму складі 215 німецьких колоній, 215 російських, 34 грецькі та болгарські, 30 єврейських, 32 молдавські, 6 польських та 3 білоруські поселення [20].

Отже, як свідчать результати переписів, що проводилися протягом 1920-х років, Південь України являв собою регіон з багатонаціональним складом населення. Цей факт сприяв залученню регіону до всесоюзного (за масштабами проведення) політичного експерименту, що носив назву "коренізація".

На початку 1920-х рр. національні меншини були невдоволені політикою більшовицького керівництва, яке не враховувало їх інтересів при створенні національно-адміністративних одиниць. Зокрема, в результаті реформи 1921 - 1923 рр. національні меншини були фактично розірвані по різних адміністративно-територіальних одиницях. Це підірвало усталені регіональні зв'язки, приводило до занепаду традиційних форм господарської діяльності, руйнувало національно-культурний уклад життя етнічного населення. Все це доповнювалось бюрократичним свавіллям місцевої влади, яка виявилась нездатною забезпечити запити національних меншин. Тому більшовицький режим, наштовхнувшись на зростаюче невдоволення національних меншин, змушений був іти на деякі поступки і компроміси у розв'язанні національних проблем.

Керівництво ВКП(б) дійшло висновку, що утримати владу на місцях і стабілізувати обстановку можна лише спираючись на місцеві кадри. Тому XII з'їзд ВКП(б) у квітні 1923 р. висунув концепцію так званої "коренізації", яка передбачала залучення в партійний і

державний апарат представників корінних національностей у республіках і компактно проживаючих в них національних меншин.

Значні позитивні зрушення в національно-культурному відродженні національних меншин обумовили якісно вищий політичний рівень і вирішення питань адміністративно-територіального розподілу в республіці.

Стрижнем програми “коренізації” стало утворення національних районів, національних селищних і сільських рад. Ця робота розпочалася в 1923 р. і продовжувалась до кінця 1920-х рр.

Правова база формування національних адміністративно-територіальних одиниць була підведена постановами ВУЦВК і Раднаркому УРСР “Про виділення національних районів та сільрад” від 29 серпня 1924 р. та ухвалена IV сесією ВУЦВК 8-го скликання 19 лютого 1925 р. Цими документами встановлювалось, що національний район може бути утворений при наявності на його території не менш ніж 10 тисяч громадян певної національності, а національна сільська Рада – 500 чоловік [21]. Потрібно зауважити, що звичайний район в Україні утворювався при наявності на його території 25 тисяч, а сільська рада – 1 тисяч чоловік. Органи влади та управління в цих адміністративних утвореннях не відрізнялися за своєю компетенцією від аналогічних місцевих органів в усій республіці. Специфіка їхньої діяльності головним чином полягала у вдоволенні потреб національних меншин у мовній та культурній сферах.

Отже, утворення національних районів зняло певну соціальну напругу, викликану адміністративно-територіальною реформою 1921-1923 рр., яка здійснювалась без урахування національного складу населення колишніх волостей і повітів.

Всю роботу по вивченню національного складу населення і виділенню національних адміністративно-територіальних одиниць здійснювала Центральна адміністративно-територіальна комісія (ЦАТК) при ВУЦВК та її відділи на місцях за участю фахівців інших державних установ. При Одеському губвиконкомі та окружках відділи ЦАТК були засновані в 1924 р. [22].

Комісія розробила зміни в адміністративно-територіальному поділі України з урахуванням інтересів національних меншин. Для проведення національного районування Раднарком України доручив НКВС розробити етнографічну карту республіки. Завдяки цим заходам на Півдні України розпочалося утворення національних районів. У 1925 р. було створено 4 національних райони – 3 німецьких: Гросс-Лібентальський, Зельцький (Одеська округа) і Ландауський (Миколаївська округа) і один болгарський: Великобуялицький (Одеська округа) [23]. В 1927 р. в Херсонській окрузі були створені ще один німецький Високопільський національний район і один єврейський - Сейдемінухський [24]. В грудні

1927 р. в Первомайській окрузі був утворений болгарський Вільшанський національний район [25]. Треба відзначити, що назви національних районів неодноразово змінювалися. Так, за постановою Президії ВУЦВК і РНК УСРР від 13 травня 1926 р., Ландауський район був перейменований у Карл-Лібкнехтівський [26]. Пізніше, Високопільський район змінив назву на Фріц-Геккертівський, Зельцький – на Фрідріх-Енгельський, Гросс-Лібентальський – на Спартаківський [27], Великобуялицький – на Благоєвський [28], Сейдемінухський – на Калініндорфський [29].

Таким чином, на кінець 1920-х років на Півдні України існувало 7 національних районів (4 німецьких, 2 болгарських і 1 єврейський) і 151 національна сільська рада (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Мережа національних адміністративно-територіальних одиниць Півдня України 1.01.1931 року) [30].

Назва округи	Всього утворено		Національних районів			Сільських рад							
	Нац. районів	Сіль-рад	німецьких	болгарських	єврейських	німецьких	болгарських	єврейських	молдавських	російських	польських	шведських	білоруських
Одеська	3	72	2	1	-	43	7	7	5	10	-	-	-
Миколаївська	1	36	1	-	-	13	1	3	5	12	-	-	2
Херсонська	2	24	1	-	1	7	-	10	1	3	1	1	1
Зінов'ївська	-	13	-	-	-	1	-	1	4	7	-	-	-
Первомайська	1	6	-	1	-	-	6	-	-	-	-	-	-
Разом:	7	151	4	2	1	64	14	21	15	32	1	1	3

Одними з перших, створених в республіці національних районів, були німецькі. Це не було випадковістю. На початку 1920-х років в німецьких колоніях Півдня України відбулася соціально-економічна криза, яка була спричинена розоренням колоністських господарств в роки першої світової та громадянської війн, наступним загостренням проблеми землеустрою та землекористування, надзвичайно високим рівнем оподаткування колоністів, нерозумінням, а часто й відкритим ігноруванням керівними органами різного рівня мовних, релігійних, культурних потреб німецького населення. Як наслідок, зростаючий іммігрантський потік (в тому числі й бідноти) з німецьких, особливо менонітських поселень змусили радянське керівництво вжити екстрених заходів по нормалізації обстановки. В зв'язку з цим влада почала розглядати виділення національних районів і сільрад як фактор,

здатний не тільки значно покращити соціально-економічну ситуацію в німецьких колоніях та задовольнити національно-культурні потреби населення, але й прискорити залучення неприхильних до радянської влади колоністів до радянського будівництва [31].

Треба віддати належне, що працівники радянських і партійних органів, передусім не тільки місцевих, але також і ЦКНМ при ВУЦВК, Центральної адміністративної комісії, що займалася районуванням, Центрального бюро німецьких секцій при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У крок за кроком переконувалися, що для ефективного вирішення більшості проблем необхідне виділення окремих національних адміністративно-територіальних одиниць. На думку Центрального бюро німецьких секцій, найсприятливішим виходом із кризового стану, в якому опинилися німецькі колонії, могла стати реалізація принципу “виділення колишніх компактних німецьких волостей у самостійні адміністративні райони”. А Центральне бюро, що розробляло ці проблеми, зокрема зазначало: “Безжалісне проведення районування, де не бралися до уваги культурна, господарська особливості нацменшин, не тільки не привело до зміцнення радянської державності, а й навпаки, штовхнуло колоністів на шлях пасивного опору” [32]. Цим самим встановлювалися справжні причини кризового стану, що давало змогу намітити правильні кроки для виходу з такого становища.

Важливим кроком у вирішенні цих та багатьох інших проблем національних груп стало утворення в Україні німецьких національних районів. Питання про районування серед німецької меншості розглядалось вже на другому засіданні ЦКНМ. Комісія прийняла рішення “вважати принципово необхідним виділення самостійних районів та сільських Рад з німецьких колоній” [33]. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 30 квітня 1925 р. із складу Варварівського району Миколаївської округи та Березівського району Одеської округи був виділений Ландауський район, що ввійшов до складу Миколаївської округи. Однак початок його практичної роботи припадає на грудень 1924 р., а урочисте відкриття – січень 1925 р., що значно випереджає строки офіційного заснування [34]. До складу Ландауського району увійшло 28 населених пунктів: Бондарівка, Ватерлоо, Вормс, Гольбштадт, Зелений Гай, Зелений Яр, Зульц, Карлсруе, Катериненталь, Ландау, Михайлівка, Мюнхен, Незаможний, Новоолександрівка, Новий Шпейер, Раштадт, Рорбах, Солониha, Трихати, Ульяновка, Шенфельд, Шпейер та 7-11-ті залізничні будки. Вони були об’єднані в 11 сільрад з територією 68980 десятин й 25598 мешканцями, серед яких німці становили 83% [35]. Вже наприкінці 1925 р. до складу Ландауського району входило 14 сільрад, з яких 13 мали статус німецьких національних. Район мав землі – 77972 десятини, населення – 25320 чоловік (з них 92% становили німці) [36].

20 жовтня 1925 р. об'єднана нарада активу німців – членів ВУЦВК і Центральної Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК констатувала, що виділення німецьких районів і сільрад дали позитивні результати, які виразилися у піднятті настрою німецького населення, великому зрушенні в суспільному житті і укріпленню довіри населення до радянської влади. Однак нарада відмічала, що робота по виділенню районів і сільрад рухається дуже повільно і затримується без особливих обґрунтувань [37].

На нараді ставилися питання про утворення Високопільського району Херсонської округи, Гросс-Лібентальського та Зельцького районів Одеської округи.

За постановою ВУЦВК й РНК УСРР від 31 березня 1926 р. на території Херсонської округи утворювався Високопільський район з переважною німецькою людністю [38]. Радянською владою передбачалося, що створення національних районів як адміністративних одиниць буде сприяти швидкому розвитку продуктивних сил відповідних територій. Великі надії покладалися на уміння та навички колоністів у справі ведення високорозвиненого сільського господарства, що знайшло живий відгук серед німецького населення. Однак умови, створені властями, явно не сприяли втіленню цих прагнень на практиці. Земельні наділи, що виділялися німецькому населенню, значно відрізнялися від кількості землі, яка надавалася колоністам до революції. Вони могли дати, в кращому випадку, лише мінімальні можливості для існування, але не дозволяли організувати високорозвинене сільськогосподарське виробництво [39]. Все це обумовлювало погіршення економічної ситуації в районі й спричиняло численні протести колоністів за різноманітних форм.

Отже, на Півдні України існували чотири німецькі національні райони, 64 сільські Ради, що відповідало кількості значних німецьких поселень сільського типу. Це не викликало ускладнень в процесі функціонування районів або округ, а згодом і областей, до складу яких вони входили.

Поряд з німецьким населенням одними з перших були охоплені національним районуванням болгарське, грецьке та чеське населення. Пізніше створювалися польські, єврейські та російські адміністративно-територіальні одиниці.

З метою сприяння національно-культурному відродженню болгарського населення на Півдні України було утворено два болгарських національних райони: Великобуялицький (Благоєвський) на Одещині в 1925 році і Вільшанський в Первомайській окрузі в 1927 році. Були утворені сільради, які комплектувалися з болгар. Згідно з постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 13 червня 1930 р. “Про реорганізацію округів” Вільшанський болгарський район Первомайської округи увійшов до складу Одеської округи [40].

На відміну від німецького, болгарське населення до революції і на початку 1920-х рр. економічно було досить міцним. Болгарські села загалом менше від сусідніх німецьких або

єврейських потерпіли в роки світової та громадянської війн. Тому відродження їх йшло дещо швидше, хоча й зазнало згубного впливу посухи 1921 року.

Утворення національних болгарських районів, на думку представників органів радянської влади, безумовно, мало велике значення в плані приваблення нацменшостей до радянської влади. Але, на їхню ж думку, через ряд негативних моментів, таких як відсутність в районному центрі необхідних помешкань для районних установ (РВК, лікарні й т.п.), а найголовніше – крайня нестача літератури болгарською мовою, ці заходи не давали в повній мірі тих наслідків, що їх можливо було би чекати [41]. В результаті, в культурно-освітньому відношенні населення відстало, але з утворенням в середині 1920-х рр. партійних і радянських болгарських секцій в центрі і на місцях, робота значно поживилася [42].

Політика коренізації відбивалась і на становищі єврейського населення. Переважна кількість євреїв була мешканцями міст та містечок. Питаннями влаштування населення по партійній лінії займалось Головбюро єврейської секції при окружках КП(б)У, по радянській лінії – ЦКНМ, на місцях – бюро національних секцій при окрвиконкомах та уповноважені при райвиконкомах. Головними завданнями, пов'язаними з поліпшенням економічного, побутового стану євреїв були, по-перше, надання допомоги кустарям та ремісникам в організації кооперативів і товариств, по-друге, землевлаштування тієї частини населення, яка бажала займатися сільським господарством.

З метою поліпшення стану єврейських переселенців в рамках проведення адміністративно-територіальної реформи, за рішенням президії Херсонського окрвиконкому від 8 вересня 1926 р. був створений єврейський національний район з центром у с. Сейдемінусі. До складу його ввійшли єврейські висілки, хутори і сільради Бериславського і Качкарівського районів. У 1927 р. Сейдемінухський район був перейменований у Калініндорфський [43].

Взагалі, виділення адміністративно-територіальних одиниць серед єврейського населення Півдня України почалося пізніше (в 1927 р.) і відбувалося набагато довше, ніж в інших національних меншостей. Це пояснювалося цілою низкою причин, а саме: велика розпорошеність і організаційні труднощі охоплення єврейських сільських поселень, затримка в оформленні питань про містечкові ради, а також велика зросійщеність єврейського населення [44].

Для організації національних районів не була обов'язковою мононаціональність їх населення. До складу таких районів входили й інонаціональні села. Так, німецькі національні адміністративно-територіальні райони Півдня України не були мононаціональними, щільно замкненими, де в межах територіальної одиниці вони намагалися “відгородитися” від навколишнього світу, щоб жити згідно із своїми патріархально-національними звичаями.

Дуже багато німецьких сільських Рад входило до складу звичайних українських адміністративних районів, тобто адміністративно-територіальних одиниць, де переважало українське населення. Лише в Одеській окрузі німецькі національні сільські Ради були в Анатолівському районі (Суворівська, Малахівська, Василівська, Бессарабська, Блюменфельдська, Нейзацька, Ейгенчутська); в Антоново-Кондинцевському (Білярська, Вовківська, Іракліївська, Ней-Люстдорфська, Новосемнівська); Березовському (Ліхтенфельдська, Нейківська, Черногорська); Гроссулівському (Касельська і Клейнendorфська) та у Жовтневому – Фрайляндська.

Поряд із звичайними українськими районами німецькі національні сільради входили й до складу інших національних районів. Так, у 1930-ті рр. до єврейського національного Калініндорфського району входила Карло-Марксівська німецька сільрада [45]. Отже, все це свідчило про можливість поєднання різних форм розвитку національного адміністративно-територіального устрою та самоврядування, що дало широкі можливості для врахування та задоволення потреб національних меншин, не ставлячи під загрозу ані сам цей поділ, ані державну цілісність України.

Водночас із сільськими були утворені і селищні національні Ради. На Півдні України існувало 4 єврейські селищні Ради (Кривоозерська, Савранська, Хоцеватська, Голованівська) в Первомайській окрузі [46].

Ради та виконавчі комітети в національних селах, селищах і районах покликані були, в рамках тогочасного законодавства УСРР, вирішувати всі питання економічного, політичного й культурного життя на підвладних їм територіях.

Інонаціональне населення національних районів за існуючим законодавством набувало статусу національних меншин. Тобто, у німецьких районах, наприклад, під національними меншинами малися на увазі представники всіх інших національностей, в тому числі й українці.

Сталінський варіант індустріалізації та суцільної колективізації, що розпочиналися, вимагали максимальної централізації управління. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. округи були ліквідовані, а райони перейшли в безпосереднє підпорядкування центру, що полегшило оперативність управління.

У лютому 1932 р. на території України було утворено 5 областей. Найбільшого впливу від нового адміністративного поділу зазнали німецькі райони. Так, Високопільський район увійшов до складу Дніпропетровської області; Зельцький, Спартаківський та Карл-Лібкнехтівський райони – до складу Одеської області. Всі ці райони продовжували існувати як німецькі національні. Під час розукрупнення у вересні 1937 р. до складу створеної Миколаївської області увійшов Високопільський район [47].

Слід зазначити, що після прийняття в 1936 р. нової союзної Конституції національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. Адже в ній, на відміну від союзної Конституції 1924 р. і Конституції УСРР 1929 р. [48], окремо не оговорювалася можливість створення національними меншостями своїх адміністративних одиниць. За таких умов в кінці 1930-х рр. національні райони фактично перестали існувати.

Наприкінці 1930-х років під впливом внутрішньо - та зовнішньополітичних факторів створення національних адміністративно-територіальних одиниць було визнано штучним, національні райони було ліквідовано. На основі рішення ЦК ВКП(б) від 16 лютого 1939 р., за постановою ЦК КП(б)У “Про ліквідацію та реорганізацію національних районів та сільрад” від 5 березня 1939 р. на Півдні України ліквідовувалися “штучно утворені” наступні національні райони: німецькі райони імені Фріца Геккерта Миколаївської області, Зельцький, Карл-Лібкнехтівський і Спартаківський райони Одеської області, болгарський Благоєвський район Одеської області. Сільради, які входили до складу цих районів, розподілялися по іншим районам [49].

Отже, під час ліквідації системи національного районування національні райони розформовувалися, а сільради передавалися до інших районів України. Реорганізації проводилися поквапливо, без належної диференціації. Однак і в ході адміністративно-територіальних змін 1935-1939 рр. простежувалася певна “національна політика”, а саме – розпорощування національних меншин серед українського або російського населення. Формування реорганізованих районів відбувалося так, щоб у складі їхнього населення німці, поляки, болгари, як й інші національні групи, становили меншість або принаймні не мали суттєвої чисельної більшості. За такими “принципами” розформовувалися і національні райони Одеської області. Так, після реорганізацій в Овідіопільському та Роздільнянському районах, на території колишніх національних адміністративно-територіальних одиниць німецьке та болгарське населення опинилося в меншості по відношенню до загальної чисельності їхніх мешканців. Що ж до реорганізацій у Веселинівському районі, то до критерію “німці – в меншості” організаторам нового адміністративно-територіального поділу “досягнути” не вдалося, бо на території цього району мешкало 16 тисяч німців, 12 тисяч українців та 305 представників інших національних груп [50]. Однак і це для чиновників не мало суттєвого значення. Німецькі райони Одеської області, як і болгарський Благоївський, були ліквідовані. Подібна доля спіткала й інші національні адміністративно-територіальні одиниці України.

Таким чином, в кінці 1930-х рр. авторитарним рішенням німецькі та Благоївський болгарський національні райони на Півдні України були ліквідовані. За часом знищення національних адміністративно-територіальних одиниць збігається з репресіями на

представників національної інтелігенції народів України, закриттям навчальних закладів з національною мовою викладання тощо. Саме тому в сучасній історичній літературі їх винищення розглядалося, як прояв свавілля Й.Сталіна в контексті загального наступу на прояви “націоналізму” всіх гатунків.

Історичний розвиток і заселення краю зумовили наявність на території Півдня України значної кількості національних меншин, які в 1920 – 30-ті роки становили понад чверть усього населення даного регіону. Цей факт сприяв залученню національних меншин до політики коренізації, стрижнем якої стало утворення національних районів, селищних та сільських Рад. Проведення районування, надання національно-територіальної автономії стало першим кроком по залученню національних меншин до будівництва радянської системи. Наприкінці 1930-х років під впливом внутрішньо - та зовнішньополітичних факторів створення національних адміністративно-територіальних одиниць було визнано штучним, національні райони та сільські ради були ліквідовані.

4.3. Польський фактор в антибільшовицьких виступах 1920-1921 рр.

Українсько-польські стосунки на початку третього тисячоліття викликали підвищений науково-пізнавальний інтерес та актуалізували тематику дослідження складного минулого між Польщею та Україною. Без перебільшення можна стверджувати, що одним з найбільш суперечливих і трагічних моментів в історії українсько-польських стосунків були 1920 – 1923 рр., коли відбувався не лише процес формування відносин, а й вирішувалася майбутня доля обох народів. У цей період з новою силою виявилися нерозуміння та не усвідомлення як польською, так і українською сторонами важливості розвитку рівноправного та взаємовигідного партнерства.

21 квітня 1920 р. було підписано політичний договір між Україною та Польщею, який стверджував, що “Польська Республіка визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки з головним отаманом паном Симоном Петлюрою на чолі як верховну владу Української Народної Республіки” [1]. Звучало це гордо, але насправді важило небагато, бо війська Петлюри були вже переможені, а їх розпорошені частини і він сам знайшли притулок у Польщі, перебуваючи в повній залежності від польського уряду. (Коли під час переговорів Петлюра виявив непоступливість, польські власті просто заарештували його разом з міністрами на добу).

Друга стаття договору визначала кордони між Польщею та УНР. Східна Галичина лишалася за Польщею. 24 квітня політична угода була доповнена військовою конвенцією. Збереглися проекти угод економічних, котрі так і не здійснилися. Вони передбачали в

кінцевому рахунку цілковите господарче підпорядкування України Польщі, ставлення до неї як до території для експансії капіталу.

Польсько-український договір викликав жваву реакцію в обох країнах. Подав у відставку прем'єр-міністр УНР Мазепа. Висловили незгоду також Петрушевич, Грушевський, Винниченко. Розділилися і думки поляків. Проурядова преса з варшавським "Кур'єром поранним" і "Кур'єром польським" оцінювала угоду з УНР як "акт польського розуміння становища", що відповідає польським історичним традиціям, а також гарантує захист Польщі зі сходу. Соціалісти в "Роботнику" і у сеймі висловлювалися за подальші мирні переговори з Москвою. Найбільш різко виступило праве крило. Політику Пілсудського було визнано за "повну азарту і ризику", "неясну і непевну щодо цілей", таку, що ослаблює позицію Польщі на Заході [2].

25 квітня 1920 р. під проводом Пілсудського розпочався польський наступ. Його військовою метою був розгром Червоної армії; метою політичною – створення української держави, яка перебувала б в економічній залежності від Польщі. Ні військові, ні політичні цілі не були досягнуті. Київська кампанія зрештою поставила під загрозу саме існування Польської держави.

За планом Пілсудського значну допомогу у війні з Червоною армією мали надати петлюрівські загони, які після вторгнення в Україну разом з польськими військами повинні були поповнюватися добровольцями з антибільшовицьких повстанських загонів, що діяли в цей час по всій території України. Однак нічого подібного не сталося. Повстанські загони діяли на власний розсуд і далеко не завжди були союзниками польсько-петлюрівських військ у боротьбі з більшовиками.

На квітень 1920 р. в самій Польщі знаходилося багато біженців з України, серед яких була майже ціла армія УНР, інтернована в 1920 р. Саме вони, а також український уряд у Тарнові в першу чергу непокоїв радянську владу у Москві й Харкові. За офіційними радянськими даними в Польщі було інтерновано 12000 офіцерів та солдатів армії С.Петлюри [3]. За польськими джерелами, після закінчення українсько-більшовицької війни, коли армія УНР перейшла на польську територію і була інтернована в таборах, українська еміграція в цілому налічувала 40 тис. чоловік, серед яких було 3530 офіцерів і близько 11500 солдатів [4].

Московський і Харківський уряди добре зрозуміли, що ця маса військових може в будь-який момент стати основою для нових антибільшовицьких виступів. І дійсно, на території Польщі формувалися збройні загони Булах-Булаховича, Оскілка, Калиша, Шепелява, Удовиченка та інших повстанських отаманів [5].

Саме тому уряд УСРР прийняв дві постанови про амністію. 30 листопада 1921 р. ВУЦВК оголосив постанову про “Повну особисту амністію робітникам і селянам УСРР, які перебувають за кордоном і брали участь як рядові в лавах армій С.Петлюри, П.Скоропадського, А.Денікіна, П.Врангеля та інших ворогів робітничо-селянської влади”. 12 квітня 1922 р. була прийнята ще одна постанова про “амністію чинам білих армій і цивільної еміграції”. Проте поза законом були оголошені видатні діячі повстанського руху – Н.Махно і Ю.Тютюнник [6].

Зрозуміло, що командування української армії перешкоджало поверненню в УСРР солдатів і офіцерів. Так, у листі головного отамана С.Петлюри до командирів куренів говорилося: “Більшовики вживають усіх заходів щодо розпорошення наших сил ... ми ж мусимо ... повернутися на Україну не рабами, не з ласки грабіжників та убивць, не амністованими московськими наймитами, а вільними громадянами і заслуженими патріотами – вояками нашої Вільної України” [7].

Радянська сторона вимагала вислати з Польщі керівників українського повстанського руху, наприклад Н.Махна, щоб судити його “за вбивства, грабунки та насильство”. Польська сторона, дуже добре уявляючи подальшу долю Махна в радянській Україні, відмовилася його вислати, підкресливши, що це буде вирішувати польський суд, який прийняв постанову вислати Н.Махна разом з родиною з Варшави до Познанського воєводства на проживання, чим врятував йому життя. В інтерв’ю одній з польських газет Н.Махно сказав: “Я був, є і буду до кінця життя непримиримим ворогом більшовиків і радянської влади” [8].

Фактично заключним і останнім етапом польсько-українського співробітництва тих часів можна вважати період з часу припинення поляками військових дій проти Росії 18 жовтня 1920 р., що передбачали умови перемир’я і згортання військової допомоги УНР до підписання Ризького мирного договору 18 березня 1921 р.

Загалом, досягненням згоди про перемир’я польська політична доктрина в українському питанні не змінила своєї сутності і продовжувала залишатись не виваженою та суперечливою. Польська сторона намагалась “резервувати” за собою співпрацю з керівним центром УНР. Зокрема, вона сприяла організації координаційно-керівних структур загальнонаціонального руху опору на території УСРР та проведенню розвідувальних і диверсійних антирадянських акцій. На території Польщі продовжували легально існувати державні інституції УНР та військові організації інтернованої армії УНР. Проте польський уряд не дотримувався власних зобов’язань у справі фінансової, матеріально-технічної допомоги, дипломатичної підтримки УНР на міжнародній арені та організації антибільшовицького збройного виступу. Тим більше поляки затримали на правому березі р. Збруч потяги з постачанням для українських військ [9].

Більшовицький Західний фронт регулярно поповнювався присланими з Росії військами. Лише в червні 1920 р. прибуло з інших фронтів понад 40 тис. бійців. Чисельність же армії УНР на жовтень 1920 р. сягала близько 35 тис. козаків [10], хоча генерал – хорунжий армії УНР О.Удовиченко назвав дещо меншу цифру – 20 тис. вояків [11].

Перехід у наступ українських військ 11 й 12 листопада 1920 р. проти Червоної армії був великою помилкою командування, бо вже напередодні – 10 листопада ворог перехопив ініціативу. Зав'язалися позиційні бої. Одинадцять днів точилася боротьба, під час якої деякі підрозділи 3-ї Залізної дивізії вимушені були відступити до Румунії.

Вранці 10 листопада лівофлангова 9-а бригада 3-ї Залізної дивізії вступила в бій з 8-ю кінною радянською дивізією. На початку бою 9-а бригада мала успіх, але їй забракло набоїв, і вона майже вся полягла під шаблями ворога (з трьох тисяч вояків в живих лишилося тільки 70).

Протягом кількох годин ішов запеклий бій з червоною піхотою, яка атакувала 7-у бригаду Залізної дивізії. Червона кіннота прорвалася до її тилу. На допомогу 7-й бригаді з резерву було кинута 8-у бригаду. Коли скінчилися набої, козаки відбивалися від кінноти прикладами рушниць. Половина складу 7-ї і 8-ї бригади загинула на полі бою. Бойова ситуація складалася на користь Червоної армії.

20 листопада з наказу командувача армії українські війська з боями відступили в район Волочиська. На цьому плацдармі вони мали дати останній бій перед тим, як перейти на територію, зайняту Польщею. Наступного дня червоні штурмували Волочиський плацдарм. У цей час за Збруч переходили обози армії УНР, вивозилося майно державних установ тощо. Українські частини, відбиваючи всі атаки червоних, стійко трималися. О 18-й годині армія УНР покинула рідні терени.

Згідно з угодами, укладеними між українськими і польськими урядами, українська армія мусила здати зброю, коней і все військово майно. Через кілька днів особовий склад її було відправлено до таборів інтернованих у різних місцевостях Польщі, зокрема вояків 3-ї Залізної дивізії – до м. Каліша на Познанщині, де вони перебували до 1924 р. [12].

Крім походів регулярних військ УНР, продовжувалась і антибільшовицька повстанська боротьба. І в її організації не останню роль зіграла Польща. На території Польської держави був створений партизансько-повстанський штаб на чолі з Ю.Тютюнником, який мав підтримку Польського генерального штабу. При польських прикордонних контрольних пунктах у Тернополі, Гусятині, Підволочинську, Білозірці, Дубні знаходилися представники повстанського штабу.

У 1921 р. готувалися антибільшовицькі повстання в Україні та були здійснені рейди загонів української армії. У жовтні Ю.Тютюнник як голова партизансько-повстанського

штабу отримав від С.Петлюри наказ вирушити на територію України і 4 жовтня угруповання військ на чолі з Тютюнником почало наступ. Із спогадів отамана Ю.Тютюнника: “Червоні війська, заатаковані нами несподівано, не могли зразу спинити нашого руху на схід. Тільки зорієнтувавшись в обстановці, вони нанесли поразку мені, майже на три чвертки знищивши людей північної групи. Південна група і собі продерлася аж за річку Тетерів, але її теж примусили повернути на захід”. 28 жовтня частини під командуванням Палія (кількістю близько 2 тис. чол.) перейшли кордон через річку Збруч у районі Гусятини і після невеликого бою з радянськими прикордонниками просунулися в глиб території України. Кілька загонів підійшли до Кам’янця-Подільського, де також вступили в бій. Вони намагалися підняти повстання по всій території України, але широкого збройного опору проти радянської влади організувати не вдалося [13].

Під час боїв радянською стороною були захоплені різні архіви, зокрема архів штабу Ю.Тютюнника, з матеріалів якого вона детально ознайомила з планами повстань в Україні. Ці документи і були використані при написанні нот-протестів польському урядові і в цьому ж році надруковані для ознайомлення населення.

Вже 29 жовтня 1921 р. посол радянської Росії в Польщі відвідав міністра закордонних справ К.Скірмунта, висловив йому протест проти подій на кордоні та вручив радянську ноту. 30 жовтня російську ноту продублювала нота Х.Раковського на адресу польського уряду, з цими ж самими вимогами. 31 жовтня була надіслана з Москви ще одна нота, у якій вимагалось від польського уряду припинити допомогу загонам української армії в боротьбі проти радянської влади. У нотах - відповідях польська сторона рішуче протестувала проти звинувачень її у сприянні українській боротьбі, підкреслювала, що події в Україні – це повстання незадоволеного українського народу проти радянської влади.

Гра у звинувачення подібними нотами тривала далі. Серед серії радянських нот із Москви і Харкова потрібно ще зупинитися на одній – ноті Г.Чичеріна польському урядові від 11 березня 1922 року, у якій прозвучала радянська погроза Польщі. Між іншим, у ноті говорилося, що Росія і Україна були поставлені перед фактом численних нападів банд Петлюри й Тютюнника з території Польщі на Україну. Ці особи, згідно з польськими зобов’язаннями мали залишити Польщу, але їх організації не тільки не були ліквідовані, а, навпаки, дістали розвитку [14].

Відомості таємних співробітників “Закордоту” повідомляли про підготовку повстання в Україні генштабом С.Петлюри за допомогою поляків, про запланований перехід українського кордону підрозділами Ю.Тютюнника, Палія [15]. Через агентів “Закордоту” в Польщі була отримана інформація про військовий штаб С.Петлюри, який мав назву “Ліквідаційна комісія в справах України”; що Тютюнник і Павленко знаходяться у Львові і

що польський уряд обіцяв С.Петлюрі 80 млн. марок для підготовки антибільшовицького повстання в Україні [16].

Зрозуміло, що володіючи такою інформацією, радянський уряд легко міг протидіяти всім спробам уряду УНР визволити свою батьківщину від більшовицького панування. Не випадково, бригаді Г.Котовського відносно легко вдалося розгромити під Волочиськом загони Омеляновича-Павленка а дещо пізніше і ліквідувати похід Ю.Тютюнника [17].

Таким чином, на початок 20-х років Польща зіграла суттєву роль у розгортанні антибільшовицької повстанської боротьби селян. Вона координувала дії і допомагала споряджати повстанські загони Тютюнника, Палія, Омеляновича-Павленка, таким чином стимулюючи продовження повстанської боротьби на території України. Проте не слід ідеалізувати допомогу офіційних кіл Польщі українському національному рухові. Польщі в той час була потрібна не вільна, незалежна Україна, а буферна держава – протипага радянській Росії, від якої йшла постійна загроза. Саме з такої точки зору і слід розглядати відносини Польщі і України в контексті повстанської боротьби.

Польська політична еліта українську проблему розглядала крізь призму польської присутності на українській землі, що в свою чергу стало чи не найголовнішою перешкодою на шляху до згоди та порозуміння між Польщею та Україною.

4.4. Етнічні меншини у антикомуністичних акціях 1921-1931 рр.

Участь представників національних меншин у повстанському русі проти комуністичної влади була найбільш характерною для території Одеської губернії. Найактивнішу участь у повстаннях проти більшовиків влади поряд з українцями брали селяни німецького та австрійського походження (в архівних джерелах та історичній літературі вони всі фігурують як “німці-колоністи”). У безжальній війні з більшовиками їм було що втрачати. Ще до революції в Одеському повіті німцям-колоністам належало 32% усіх приватних земельних володінь [1]. Пересічний розмір приватного володіння німецьких заможних селян дорівнювався 105-ти десятинам землі. Ядром повстанських формувань німців-колоністів була так звана “німецька самооборона”, формуванню якої було покладено початок ще в 1917-1918 рр. [2]. Повстання німців-колоністів проти комуністичної влади в Одеській губернії активно підтримували болгарські селяни [3].

У червні 1920 року підпільна організація німців-колоністів в Одеському повіті на чолі з членом партії правих есерів Людвігом Шоком підготувала виступ, який мав підтримати повстання українських селян, що спалахнуло у Тираспольському повіті під проводом хорунжого Ісаєнка, братів Діденків та офіцера німецького походження Бауера. Планувалося переривання залізничних комунікацій, знищення мостів та спільний наступ на Одесу

повстанських формувань обох повітів [4].

Слід зазначити, що німецьке населення України брало найактивнішу участь у повстанському русі проти комуністичної влади не лише в межах Одеської губернії. Так, керівниками антибільшовицького повстання в місті Тростянець були німці: директор Тростянецької цукроварні, колишній офіцер царської армії Шилінг, колишній секретар суду Каштелер та власник аптеки Клінкер [5].

24 червня 1920 р. жителі села Сергіївка, що на Одещині, роззброїли червоноармійців, які конвоювали мобілізовану молодь. Виступ було одразу ж підтримано озброєною молоддю німецької колонії Петерсталь, яка виїхала на з'єднання з повсталими на підводах з кулеметами. Повстала українська і німецька молодь рушила до села Маяки, де знаходився збірний мобілізаційний пункт, та захопила його. Було обеззброєно і розстріляно 50 червоноармійців і політпрацівників [6]. Після цього повстанці зайняли містечка Біляївку та Овідіополь в Одеському повіті та перейшли у Слободзейську волость Тираспольського повіту. За повідомленням Слободзейського волосного ревкому від 1 липня 1920 року велике повстанське формування українських, німецьких, російських і болгарських селян чисельністю близько 600 бійців з кулеметами зайняло села Ліски, Троїцьке та Градениці [7]. Пізніше були зайняті села Георгіївка, Калогля та Роксолани. Керували повстанцями німець Еберле та українець Концевич. Повторилася ситуація річної давності. Влітку 1919 року приводом до запланованого антибільшовицького повстання німців та болгар в Одеському повіті також стала мобілізація, оголошена Губвиконкомом Одеської губернії [8]. Відмінність полягала в тому, що у 1920 р. німців підтримали не лише болгар, а й українці та росіяни. У 1919 році українці повстання не підтримали [9]. Тоді німці-колоністи співчували А.Денікіну та активно підтримували його армію. Після нищівної поразки білогвардійців позиція німецького селянства змінилася.

На придушення антикомуністичних повстань у Тираспольському і Одеському повітах більшовицька влада кинула 361-й полк 41-ї стрілецької дивізії [10] та війська ВОХР. Зведення губернської НК від 13 липня 1920 р. свідчить про те, що на цей час повстання в Одеському повіті та Слободзейській волості Тираспольського повіту було придушене. Про втрати з обох боків у зведеннях не повідомлялося, крім того, що у Маяках було розстріляно 10 повстанців [11]. За повідомленням більшовицької губернської преси Еберле і Концевич в ході придушення повстання загинули.

У липні 1920 р. німці взяли активну участь у діяльності підпільної організації, яка готувала антибільшовицьке повстання в самій Одесі. Очоловали підпілля керівники одеської "Просвіти" П.Климович і М.Кравець та офіцери-українці. Чекістам вдалося викрити підпільну організацію і заарештувати багатьох її членів. Разом з багатьма українцями як

активні учасники підпілля чекістами були розстріляні німці-одесити: викладач гімназії І.Церр, службовець Ю.Розе, його рідна сестра, зв'язкова організації О.Розе, Л.Норберт, Р.Руокке, Л.Губерштейн, Ш.Мільтер, А.Ріфман, З.Рейнхардт.

У другій половині серпня 1920 року в Одеському повіті спалахнуло антибільшовицьке повстання німецьких селян села Рорбах, внаслідок якого загинуло 6 міліціонерів та голова продовольчого комітету (прізвище не вказане). Повстанцями були перерізані проводи зв'язку між Рорбахом та Березівкою [12]. За повідомленням зведення Одеського губкому КП(б)У в селі Кубанка Одеського повіту приблизно у цей же час відбулись збройні напади повсталих болгарських селян на продагентів та радянських працівників.

На території Вознесенського повіту в районі німецьких колоній Шпаєрово та Роштадт діяло чисельне повстанське формування німців-колоністів. Ним керували офіцери: Роштадт, Генер, Бісмарк та Меєр [13].

У зведенні Одеського губвиконкому від 25 липня 1921 року повідомлялося, що “в загоні отамана К.Солтиса - галичани, молдовани, румуни та росіяни” [14]. У отамана одного з найбільших повстанських загонів, що оперував на території Балтського і Первомайського повітів Одеської губернії і Ольгопільського повіту Подільської губернії Якова Андрійовича Кощового батько за національністю був українцем, а мати, яку звали Ірина Артемівна, – молдованкою [15].

Серед євреїв також були громадяни, які потерпали від червоного терору, боролися проти комуністичної влади та підтримували повстанський рух. Євреї працювали на службу постачання повстанського загону отамана С.Гризла, що оперував у Первомайському повіті, за що п'ятеро з них були розстріляні червоними [16]. Важливу розвідувальну інформацію доставили у Повстансько-партизанський штаб генерала Ю.Тютюнника євреї Б.Гурфінкель та М.Фукс - колишні управляючий та службовець металургійного заводу “Ізноскових” в Одесі. Євреї також працювали на розвідку повстанського загону отамана Я.Гальчевського [17].

У 20-х рр. ХХ ст. створювалися загони з єврейської молоді в колоніях Калініндорф, Штертдорф і Бобровий Кут. Вони мали сіоністське направлення, проте у військових діях участі не брали [18].

Національні повстання в Криму продовжувались і під час антибільшовицьких виступів 1921-1923 рр. Певна кількість татар, чеченців та інших національностей перебували в складі військових формувань “зелених”. Існували і загони, які повністю склались з кримських татар. До них відносились загони Апаса і Мустафи-Курби. За згадками одного з керівників боротьби з “політичним бандитизмом” на півострові В.Ібрагімова, в Кримських горах в той час діяли десятки національних груп. Чисельність кожної з них в середньому коливались від 20 до 70 осіб. У них на озброєнні знаходились кулемети, гвинтівки, револьвери, бомби [19].

У 1922 р. під Одесою в районі німецьких колоній діяли “німецькі повстанці напівбандитської – напівполітичної фізіономії” під керівництвом колоністів: А.Шока, А.Бургарда, М.Келлера, Шальца (Шмальца), Залки, загальною кількістю 100 осіб [20]. Проблема тесту повстанства на бандитизм – найбільш болюча та гостра проблема української історіографії. Українські історики ще не аналізували, за яких умов і коли повстанські загони деградували до стану бандитських зграй [21]. Цікавим є погляд на вказану проблему російського соціолога А.Рібакової, що аналізувала бандитизм як соціальний феномен, як специфічну форму соціального протесту [22].

Після 1925 р. значних національних антибільшовицьких виступів у Криму не було. Лише в першій половині 20-х рр. ХХ ст. мали місце стихійні народні виступи. Прикладом може бути збройний виступ татарських селян селища Симеїз в листопаді 1921 р. [23].

У 1930 р. під час колективізації в Біляєвському районі на Одещині виник великий повстанський рух, який охопив майже всі села Придністров'я і частину німецьких сіл. Повсталі мали зв'язки з Румунією. Повстання ліквідували в 1931 р. Підтримали повстання німецьке населення колонії Мангейм, які мали зв'язки з німецьким консульством в Одесі [24].

Склад учасників антикомуністичних повстань та партизанських загонів на Півдні України був багатонаціональним. Крім українців, найактивнішу участь у збройному повстанському русі проти комуністичної влади брали німці, австрійці, татари, болгары, молдовани, румуни та євреї.

Висновки

Історію Півдня України взагалі та повстансько-партизанського руху зокрема ми розпочинаємо пізнавати в наш час по-новому, бо багато її сторінок було сфальсифіковано. Однією з таких “білих плям” є повстанський рух за участю представників національних меншин у 1917-1931 рр.

Багатоаспектність проблеми повстанського руху та велика територія Південної України дозволили створити певну картину національного повстанського руху даного регіону. Наукові результати і новизна дослідження в загальних рисах зводиться до такого:

- ширше проаналізовано головне питання теми: участь етнічних меншин у повстанській боротьбі;
- показано боротьбу татарського, німецького, болгарського та єврейського населення Півдня України проти більшовицького та денікінського режиму в 1917-1921 рр.;
- показано роль польського фактору в антибільшовицькій боротьбі;
- висвітлено роль представників національних меншин у антикомуністичних повстанських акціях у 1921-1931 рр.

У контексті загальної проблеми повстансько-партизанського руху селян Півдня України слід виділити особливий напрям боротьби – національний. У період 1917-1931 рр. на Півдні України відбулось 118 виступів представників національних меншин. Найяскравіше він представлений діями німців-колоністів. Кількість добре озброєних німецьких дружинників лише на Півдні України налічувала кілька тисяч. Їх боротьба носила стихійний і організований характер. Вони боролися проти засилля більшовицького, денікінського і комуністичного режимів. Періоди найвищого піднесення їх боротьби відносяться до 1919 – 1921 рр.

Встановлено, що національний момент на Півдні України відіграв таку ж важливу роль у піднятті повстанського руху, як і аграрний, а на Одещині навіть мав домінуюче значення.

Єврейські погроми відносяться до однієї з найбільш трагічних сторінок історії Півдня України. Єврейське населення разом з українцями змогло вистояти в цій нерівній боротьбі проти антисемітських режимів, провокацій та запланованих знищень і вписати власну сторінку в історію українського повстанства.

Описані події ілюструють тезу, що вирішення етнічного (національного) питання силовими методами неможливе. Воно призводить до нової ескалації боротьби. Тому вирішення національного питання повинно бути головним для будь-якої держави, а особливо такої багатоетнічної як Україна.

Бібліографічні посилання

Вступ

1. Рафальський О. Поняття “національна меншина” в етнополітичному дослідженні // Наукові записки. Збірник. – Випуск 8. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С.178-179.
2. Там само. – С.179.
3. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – Ст. 529.
4. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. - Прага,1928.-С.6-7; Содатенко В.Ф. Проблема класово-і національно-політичних сил у концепції української революції // Укр. іст. журн. - 1997. - №5 - С.6.
5. Кондрацький Л. Лиха доля українських німців // Радянське Прибужжя. - 1995 – 7 вересня.
6. Росляков С. О немецких колониях на Юге Украины // Радянське Прибужжя - 1995 -27 травня.
7. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. - С.6-7.

Розділ 1. Історіографія проблеми

1. Эйдеман Р.П., Какурин Н.Е. Гражданская война на Украине. – Х.: Пролетарий, 1931.
2. Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. - К.: Політвидав УРСР, 1957; Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922). - К.: Політвидав УРСР, 1955.
3. Історія Української РСР: В 2-х томах. - Т.2. – К.: Наукова думка,1967; Історія селянства Української РСР: в 2-х тт. - Т.2. - К.: Наукова думка, 1967; Міщенко С.О. Боротьба трудящих України проти білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород: Ужгородський ун-т, 1963; Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919). – Х.: Харк. ун-т, 1967.
4. Балковий П.М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр. - К.: Наукова думка, 1966; Супруненко Н. И. Очерки гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. - М.: Наука, 1966.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. - К.: УРЕ АН УРСР, 1974; Миколаївська область. - К.: УРЕ АН УРСР, 1971; Одеська область, - К.: УРЕ АН УРСР, 1969; Херсонська область. - К.: УРЕ АН УРСР, 1972.
6. Історія Української РСР: у 8 тт., 10 кн. - Т.5. - К.: Наукова думка, 1977; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. - К.: Гол. ред. УРЕ, 1987.
7. Кин Д. Крестьянство и гражданская война // На аграрном фронте. - 1925. - № 11/12; Максименко Я. До історії боротьби з денікінщиною і петлюрівщиною. 1919. // Літопис революції. - 1930. - № 1; Мальт М. Деникинщина и крестьянство // Пролетарская революция. – 1924. - № 4.
8. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. - 1929. - №2.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). - Ф.П.2. - Оп.1. - Спр.155. - Арк.1-21.
10. Круть В.Т. До історії боротьби проти григор’ївщини на Україні // Літопис революції. - 1932. - № 5-6; Левко (Четолін). Коммунисты среди партизан // Летопись революции. - 1925. - № 4; Лівензон Ф.Я. Проти Махна на денікінському фронті // Літопис революції. - 1929. - № 2; Рубач М. К истории гражданской войны на Украине / Переход Григорьева к Советской власти // Летопись революции. - 1924. - № 3; Убийство Григорьева // Летопись революции. - 1924. - № 2; Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919 – 1920). – Херсон: Істпарт,1933; Жовтень

- на Миколаївщині: Нарис з історії класової боротьби 1917-1920 рр. – Миколаїв: Істпарт, 1927; Кубанин М. Махновщина. - Л.: Прибой, 1927.
11. Раковский М.Е. Крах григорьевщины (1919 г.) // История СССР. – 1966. - №5.
 12. Цвілюк С.А. Одеса революційна. Хроніка подій (1918 - лютий 1920). – Одеса: Маяк, 1972; Раковский М.Е. Закономерности и особенности гражданской войны на Юге Украины // Годы борьбы и побед. - К.: Наукова думка, 1983; Калмакан И.К. Борьба против вооруженной кулацкой контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции в СССР (На материалах Юга Украины): Автореф. канд. дис. - Кишинев, 1981.
 13. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921 -1923 рр. – Х.: Харківський ун-т, 1971.
 14. Улянич В. Жили-були батьки-отамани, або Чому треба вивчати повстанський рух в Україні // Голос України. - 1994. - 26 березня; Ластовський В. Червоні, зелені і жовто-блакитні // Старожитності. – 1994. - № 7-8; Ткаченко В. Отаманщина // Віче. - 1992. - № 8, 9.
 15. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917-1921 гг. - К.: Наукова думка, 1991; Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). - К.: Наукова думка, 1991; Верстюк В.Ф. Перший союз Н.Махна з Радянського владою // Минуле України: відновлені сторінки. - К.: Наукова думка, 1991; Волковинський В.М. Батько Махно. – К.: Знання, 1992; Волковинський В.М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // Укр. іст. журн. – 1989. - №7, 9-11; 1990. - №2-10; Кульчицький С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр. - К.: НАН України, 1992; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996; Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. - К.: НАН України, 1994.
 16. Захарченко П. Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) – К., 1997; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997; Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). – К.: Інститут історії НАН України, 2000.
 17. Коваль Р.М. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К.: “Правда Ярославичів”, 1998; Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001.
 18. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002; Миколаївщина: літопис історичних подій. – Херсон: Олді-плюс, 2002.
 19. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919 – 1920 рр.) – Миколаїв: ПП “Спрінт-прінт”, 1999 ; Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – Миколаїв-Одеса: ТОВ Від, 2003; Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра, 2000; Горбуров С.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. – Херсон: Олді-плюс, 2003; Шкварець В.П. Повстансько-партизанський рух селянства Півдня України у березні 1919 – січні 1920 року: нові дослідження // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Зб. наук. праць. – Ч.ІІ. – Миколаїв, 1998; Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 –1923 рр.// Записки історичного факультету. – Вип. 8. – Одеса, 1999.
 20. Євтух В. Якою має бути етнополітика української держави // Віче. – 1992. - №8; Панчук М.І. Етнополітична модель розвитку держави // Відродження. – 1998. - №5-6.
 21. Курас І.Ф. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених // Політика і час. – 1992. - №3; Савельєв В.Л., Нагорна Л.Н. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології // Укр. іст. журн. – 1993. - №5.
 22. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин в 20-ті роки // Укр. іст. журн. – 1991. - №7; Кудряченко А.І. Доля німців України // Трибуна. – 1993. - №6; Сергійчук В. Німці в Україні // Берегиня. – 1999. - №2;3;4; Чирко Б.В. Національні меншини на Україні

- в 20-30-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. - №1; Дмитрієчко М., Чирко Б., Табачник Д. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. - №5.
23. Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр.) // Укр. іст. журн. – 1991. - №2; Дементьєв М.Є., Тимошенко М.В. До питання про національну політику в Україні і Криму в 20-ті роки // Укр. іст. збірник. – Випуск 37. – Харків: ХДУ, 1992.
 24. Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Зб. наук. праць. // Київ – Краків: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002; Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на Півдні України і актуальні проблеми державного управління. Матер. регіон. науково-практ. конф. – Ч.І,ІІ. – Одеса: ОДУ, 1996; Внесок поляків у соціально-економічний та культурний розвиток Південної України. Міжн. наук. конф. // Південний архів. – Вип. V. – Херсон: Айлант, 2001.
 25. Міжнародні відносини на півдні України: історія та сучасність. Всеукр. наук. конф. – Запоріжжя, 1993; Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ-ХХ ст. – ІІІ регіон. наук. конф. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000; Державна етнопонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Всеукр. наук. конф. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2001.
 26. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30 роках ХХ століття. – дис. к.і.н. – К., 2000; Черкаський А.В. Національно-культурне будівництво на Півдні України у 20-ті роки. – дис. к.і.н. – Одеса, 1994.; Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років. – дис. д.і.н. – К., 2001.
 27. Котляр Ю.В. Роль польського фактору в українському повстанському русі і Південний регіон // Південний архів. Зб. наук. праць – Випуск 5. – Херсон: Айлант, 2001; Котляр Ю.В. Національне питання у повстанському русі селян Півдня України // Народознавчі зошити. – 2001. - №3(39). Травень-червень; Котляр Ю.В. Антибільшовицькі повстання національного типу на Одещині в 1919 році // Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ – ХХ ст. Зб. наук. праць. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000; Котляр Ю.В. Єврейські погроми на Півдні України і повстанський рух (1917 – 1920) // Державна етнопонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. праць. – Запоріжжя: Облдержадм., ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2001; Боган С.М. Участь представників національних меншин в антибільшовицькому повстанському русі на Півдні України у 1920-1923 рр. // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т.І. – Миколаїв-Одеса: ТОВ Від, 2005; Чоп В.М. Стосунки німців-колоністів з повстанцями (1918-1920 рр.) // Державна етнопонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. праць. – Запоріжжя: Облдержадм., ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2001; Шевчук А.В. Кримськотатарське повстання у 1918 р. (етнічний аспект) // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т.ІІ. – Миколаїв-Одеса: ТОВ Від, 2005.

Розділ 2. Становище етнічних меншин в період Української революції

2.1. Діяльність Центральної Ради по забезпеченню прав національних меншин України

1. Солдатенко В. Українська революція і етнопонаціональні відносини: проблеми дослідження // Наукові записки. Збірник. - Випуск 8. – К.: ІІПЕНД, 1999. – С.3-4.
2. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. - Прага, 1928. – С.14.
3. Российское законодательство X-XX веков. - Т. 9. Законодательство эпохи империализма и буржуазно-демократических революций. – М.: Юрид. лит., 1994. – С.124-125.
4. Права национальных меньшинств и граждан УНР. – К.: Издание Народного Министерства по Великорусским делам УНР, 1918. – С.10-15, 18-20, 24-26.

5. Гусев В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки. Збірник. - Випуск 8. - К.: ППІЕНД, 1999. - С.73.
6. Грушевський М. Вільна Україна // Хто такі українці і чого вони хочуть? - К., 1991. - С.103.
7. Нова Рада. - 1917. - 27 квітня.
8. Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради // Наукові записки. Збірник. - Випуск 8. - К.: ППІЕНД, 1999. - С.30.
9. Солдатенко В.Ф. Українська революція. - К., 1997. - С.163.
10. Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради. - С.31.
11. Кот С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР // Наукові записки. Збірник. - Випуск 8. - К.: ППІЕНД, 1999. - С.117.
12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. - Т. 1. - К.: Наук. думка, 1996. - С.54, 55.
13. Матушевський Ф. Права національних меншостей. - К.: Видання Союзу Українських Автономістів-Федералістів, 1917. - 16 с.
14. Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект / М.Панчук (керівник). - К.: ППІЕНД, 2000. - С.60; 123-125, 310.
15. Кот С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР. - С.118.
16. Винниченко В. Відродження нації. - Ч.1. - Київ - Відень, 1920. - С.223.
17. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.1. - С.104-105.
18. Мала енциклопедія етнодержавознавства. / Ю.І.Римаренко (відп. ред.). - К.: Довіра, Генеза, 1996. - С.304-305.
19. Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради. - С.33-34.
20. Винниченко В. Відродження нації. - Ч.І. - Київ - Відень, 1920. - С.295.
21. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.1. - С.164.
22. Там само. - С.104, 164.
23. Там само - С.58, 160, 161.
24. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. - К.: Україна, 1993. - С.129.
25. Polacy na Ukrainie. Zbiór Dokumentów. Cz. 1: Lata 1917-1939. - Т. I. / Pod red. S.Stepnia. - Przemysl: Poludniowo-Wschodni instytut naukowy, 1998. - С.28, 29.
26. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.1. - С.138-140, 207, 208, 232, 233.
27. Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради. - С.36.
28. Робітнича газета. - 1917. - 8 листопада.
29. Ільницький Р. Шістдесят днів української політики (листопад-грудень 1917 р.) // Сучасність. - 1972. - Ч.7-8. - С.124.
30. Українська республіка // Вільна Україна. - 1967. - Ч. 55-56. - С. 5.
31. Винниченко В. Щоденник. Т.1. 1917-1920 / Редакція Г. Костюка. - Едмонтон - Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій, 1980. - С.384.
32. Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя. - Житомир: КВО газета “Житомирський вісник”, Б.р. - С.36, 37.
33. З’їзд німців-колоністів // Нова Рада. - 1918. - 17 квітня.
34. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. - Т. 2. - К.: Наук. думка, 1997 - С.102.
35. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.1. - С.105, 106, 114, 119, 124, 134, 159, 161.
36. Там само. - С.175, 179, 345, 381, 398, 482.
37. Про Центральну Раду і Раду Народних Міністрів. - К.: Інформбюро МВС, 1918. - С.87, 91, 96.
38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.2592. - Оп.4. - Спр.2. - Арк.6.

39. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.1. - С.180, 213, 214.
40. Там само. – С.158, 326.
41. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О.М.Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С.91-94.
42. Polacy na Ukraine. Zbiór Dokumentów. Cz. 1: Lata 1917-1939. - Т.І. – С.56.
43. Жидівський університет на Україні // Відродження. – 1918. – 26 квітня. – С. 2.
44. Гусев В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки. - С.75.
45. Народна воля. – 1918. – 12 січня.
46. Гусев В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки. - С.75.
47. Еврейская мысль. - 1918. - 26 января.
48. Гусев В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки. - С.76.
49. Там само. – С.77.
50. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Т. 1. Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.273.
51. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.1. - С.291, 308, 310.
52. Там само. – С.481.
53. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.2. - С.47.
54. Клейнер І. Єврейська громадськість України та Центральна Рада (1917-1918) // Єврейська історія та культура. – К.: Ін-т юдаїки, 1996. – С.64-65.
55. Там само.
56. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.2. - С.104.
57. Рафес М. Два года революции на Украине. Раскол “Бунда”. – М.: Гос. изд-во, 1920. – С.56-58.
58. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.2. - С.234.
59. Рябошапка Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000). – Дис... докт. юрид. наук. – Харків, 2002. – С.56.
60. Там само. – С.57.
61. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.2. - С.99-101.
62. Народа в справі організації народної освіти на Україні. Постанови наради земських і міських діячів позашкільної освіти в Києві 12 – 15 грудня 1917 р. – К.: Вільна українська школа, 1918. – С.4-5.
63. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів: Взаємна поміч українського вчителства, 1937. – С.153-154.
64. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.1. - С.182, 314, 328.

2.2. Етнонаціональна політика режиму П.Скоропадського

1. Рябошапка Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000). – Дис... докт. юрид. наук. – Харків, 2002. – С.66-67.
2. Грамота до всього українського народу // Державний вісник. – 1918. – 16 травня.
3. Мала енциклопедія етнодержавознавства. / Ю.І.Римаренко (відп. ред.). – К.: Довіра, Генеза, 1996. – С.323-325.
4. Нова Рада. – 1918. - 30 травня.
5. Рябошапка Л.І. Правове становище національних меншин в Україні. – С.68.
6. Вісті крайової преси. - 1918. – 9 липня.
7. Вісті крайової преси. - 1918. – 10 травня.
8. Державний вісник. – 1918. – 6 листопада.
9. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С.323-325.

10. Історія української Конституції / Упор. А.Слюсаренко та ін. – К.: Право, 1997. – С.115-120.
11. Персональна автономія // Відродження. – 1918. – 14 травня.
12. Повідомлення уряду // Відродження. – 1918. – 14 травня.
13. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.Липинського, 1995. – С.161, 166.
14. Доля національно-персональної автономії // Нова Рада. – 1918. – 30 травня.
15. Поляки у гетьмана // Нова Рада. – 1918. – 21 червня.
16. Уряд і національно-персональна автономія // Нова Рада. – 1918. – 27 червня. – С. 1.
17. Законодательные акты Украинской Державы. - Выпуск 6. – Одесса: Практическое правоведение, 1918. – С.16-17.
18. Державний вісник. – 1918. – 18 липня.
19. До первісного стану // Нова Рада. – 1918. – 12 липня.
20. Гусев В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки. Збірник. - Випуск 8. – К.: ІІЕНД, 1999. – С.77.
21. Нова Рада. – 1918. – 12 травня; 16 липня; 8 жовтня; 31 жовтня; 5-7 листопада; 1-4 грудня.
22. Відродження. – 1918. – 26 жовтня.
23. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.217-222.
24. Історія Академії Наук України. 1918-1923. Документи і матеріали / Упор. В.Г.Шмельов. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 164, 168, 230.
25. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С.323-325.
26. Там само.
27. Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст.). – Дис... докт. іст. наук. – К., 2006. - С.52-56.
28. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С.323-325.
29. Там само.
30. Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти. - С.52-54.
31. Два года революции на Украине. Раскол “Бунда”. - М., 1920. - С.95.
32. Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 роках // Наукові записки. Збірник. - Випуск 8. – К.: ІІЕНД, 1999. – С.52-53.
33. Там само. – С.54.

2.3. Становище національних меншин за Директорії УНР

1. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії // Наукові записки. Збірник. - Випуск 8. – К.: ІІЕНД, 1999. – С.110.
2. Рябошапка Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000). – Дис... докт. юрид. наук. – Харків, 2002. – С.69-70.
3. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920. –Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. – С.96.
4. Закони нової влади // Відродження. – 1918. – 12 грудня.
5. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.). - Ч. III. – К.: Політвидав України, 1990. – С.202.
6. Верига В. Визвольні змагання в Україні.1914-1923 рр.: У 2 т. - Т. 2. – Львів: Місіонер, 1998. – С.10-11.
7. Лозовий В. Національна політика Директорії УНР // Центральна Рада і український державотворний процес.: У 2 ч. - Ч. 1. – К.: Ін-т історії України, 1997. – С. 109.
8. Хроніка національних меншостей. Національні міністерства // Нова Рада. – 1919. – 7 січня.
9. Мазюкевич П. Кілька слів про єврейську і польську меншості на Україні та способи

- порозуміння з ними // Нова Рада. – 1918. – 28 грудня.
10. До єднання // Нова Рада. – 1918. – 28 грудня.
 11. Лист єврейського національного секретаріату до правительства // Нова Рада. – 1918. – 18 грудня.
 12. Єврейський відділ // Нова Рада. – 1919. – 18 січня.
 13. ДАВО України. – Ф.3296. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.3-4.
 14. Міністерство єврейських справ // Відродження. – 1918. – 2 грудня.
 15. Євреї та Директорія // Відродження. – 1918. – 27 грудня.
 16. Єврейський відділ // Нова Рада. – 1919. – 16 січня.
 17. Шехтман І. Єврейське міністерство // Нова Рада. – 1919. – 17 січня.
 18. Гусєв В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки. Збірник. - Випуск 8. – К.: ПІЕНД, 1999. – С.78.
 19. ЦДАВО України. – Ф.2208. – Оп.1. – Спр.145. – Арк.5-13, 61-62.
 20. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії – С.111.
 21. Лозовий В. Національна політика Директорії УНР - Ч. 1. – С. 112.
 22. Мацьків Т. Праця, що появилася у потрібному часі // Визвольний шлях. – Кн.3 - Лондон, 1988. - С.372.
 23. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії – С.112.
 24. Революція на Україні по мемуарам белых / Под ред. П.П.Попова. - М.-Л., 1930. - С.48-49.
 25. Іванис В. Симон Петлюра - Президент України. - Торонто, 1952. - С.167.
 26. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії – С.114.
 27. Там само.
 28. Симон Петлюра та українська національна революція // Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. - К., 1995. - С.196-197.
 29. Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. – 1919. – № 1. – 18 січня; 1919. – № 5. – 8 лютого.
 30. В Міністерствах // Нова Рада. – 1919. – 1 лютого.
 31. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К.: Либідь, 1993. – 48 с.
 32. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 1998. – 544 с.
 33. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. – К.: Бібліотека українця, 1999. – 123 с.
 34. Штиф Н.И. Погромы на Украине (период Добровольческой армии). – Берлин: Восток, 1924. – 96 с.
 35. Ващенко Г. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині в 1917-1924 рр. // Визвольний шлях. – 1955. – Кн. 6. – С.56.
 36. Козерод О., Бриман С.Я. Деникинський режим и єврейское население Украины. 1919-1920 гг. – Х.: Курсор, 1996. – С.7, 43.
 37. Козерод О. Переломные годы. Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие: 1919-1929 гг. – Х.: Еврейский мир, 1998. – С.11, 18, 20-24.
 38. Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. – Прага: Нова Україна, 1926. – С.14, 29, 30.
 39. Начерк проекту Державного законодаду для Української Трудової Республіки / Уклад О.Галичанський. – Кам’янець на Поділлі: Перша друкарня Подільської губерніяльної народної управи, 1919. – 25 с.
 40. Устрій Української держави. Проекти Конституції УНР. – Львів: Ставропігійський інститут, 1920. – 56 с.
 41. Ейхельман О. Проект Конституції основних державних законів УНР. – К.; Тарнів, 1921. – 104 с.
 42. Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. – 1921. – № 1. – 10 листопада; № 3. – 10 грудня; № 4. – 17 грудня.

43. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С.111-114, 117-122.
44. Симон Пелюра. Вибрані твори та документи. – К.: Довіра, 1994. – С.223.
45. Рябошапка Л.І. Правове становище національних меншин в Україні. – С.74.
46. Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соціал-демократичними партіями з приводу вбивства С.Петлюри. – Прага-Київ: Видання Закордонної Делегації УСДРП, 1928. – 86 с.
47. Вітошинська З.М. Міф, який досі ходить світом // Голос України – 1999. – 10 грудня.
48. У 70-річчя Паризької трагедії. 1926-1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри / Упор.: В. Михольчук, Д. Степовик. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1997. – 302 с.
49. Лівіцький М. Слово про Петлюру / Календар - альманах Українського Національного Союзу на 1967 рік. – С.86.

2.4. Більшовицька та білогвардійські доктрини розв'язання національного питання

1. Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX в. / Ред. С.Диманштейн. - Т.3. - М.: Изд-во Ком. акад., 1930. – С.282.
2. Блинов С. Внешняя политика Советской России.- М.: Наука, 1973. – С.37.
3. Юрченко О. Українсько – російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. - Мюнхен: Укр. Вільний університет, 1971. – С.117.
4. ЦДАВО України. - Ф.1063. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.98.
5. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917). - К.: Госполитиздат УССР, 1957. – С.8.
6. Там само. – Арк.17.
7. Супруненко Н.И. Образование УСРР // Вопросы истории.-1954. - № 2. - С.30.
8. Народна воля. - 1917. - 28 листопада.
9. Там само.
10. Там само.
11. ЦДАВО України. – Ф.1133. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.67-68.
12. Областной съезд РСДРП(б). Протоколы // Летопись революции. - 1926. - № 5. - С.75-80.
13. Ленін В. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради // Повне зібр. тв. - Т. 35. – С.137.
14. Скрипник М. Історія пролетарської революції на Україні. – Харків: Червоний шлях, 1923. – С.166.
15. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. - Т.1. Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.216.
16. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. В 2-х т. - Т. 1 – Відень: Укр. соціологічний ін-т, 1921. – С.70.
17. Нова Рада. – 1917 – 8 грудня.
18. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. - К.: Либідь, 1993. – С.116.
19. Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. - К.: Держвидав УРСР, 1934. – С.130.
20. Нова Рада. - 1917. - 6 грудня.
21. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: февраль 1917 г. – апрель 1918 г. Сб. док. и матер.: В 3 т. – К.: Госполитиздат, 1957. – Т.3. Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине. – С.584-587.
22. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. - Нью-Йорк., 1979. – С.40.
23. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – С.317.
24. Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1932. – Т.24. – С.74.

25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.3. - Арк.8.
26. ЦДАВО України. - Ф.2. - Оп.1. - Спр.24. - Арк.87.
27. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.3. - Арк.8.
28. Волков С. Белая гвардия, путь твой высок... // Адмирал Александр Васильевич Колчак. - М.: Патриот, 1992. - С.12-13.
29. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) – Запоріжжя: Просвіта, 2005. - С.251.
30. Цветков В.Ж. Аграрное законодательство правительства Юга России (1920 г.) // Крестьянство и власти в России. – Ростов-на-Дону: Логос, 1994. - С.22–23.

Розділ 3. Національні меншини у повстансько-партизанському русі (1917-1920 рр.)

3.1. Напрями і типологія повстанського руху на Півдні України

1. Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. – С.22.
2. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919 – 1920 рр.) – С.22.
3. Історія Української РСР. – Т.5. – С.75.
4. Деникинское подполье в Николаеве (Введение) // Летопись революции. – 1926. - №3-4. - С.9.
5. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922). - Т. 2. – М.: Воениздат, 1972. - С.195.
6. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С.53.
7. Волковинський В. М. Нестор Махно: проти усіх влад і режимів //Сторінки історії України: ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. - С.248-250.
8. Докладніше див.: Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919 – 1920 рр.) - С.104.
9. Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука. - К.: Укр. письменник, 1992. - С.38.
10. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. - С.294.
11. Докладніше див.: Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919 – 1920 рр.) - С.104-105.
12. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С.62.
13. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф.Р.1925. – Оп.1. - Спр.471. - Арк.13.
14. ДАХО. – Ф.Р.3264. – Оп.1. - Спр.32. - Арк.9-10.
15. Супруненко М.І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. – К.: Наукова думка, 1979. - С.172.
16. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ – 1921 р.) – К.: Генеза, 2003. – С.225.
17. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С.71.
18. Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. - №1/2. – С.120.
19. Підраховано за: Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДАРК). – Ф.483. – Оп.4. – Спр.1219. – Арк.2; Спр.1285. – Арк.87; Зарубин А.Г. Крымско-татарское национальное движение в 1917-1921 гг. [Документы] // Вопросы развития Крыма. - Симферополь, 1996. - Вып.3. – С.24-27; Зарубин В.Г. Об этноконфессиональном конфликте в Крыму (1918 г.) // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Выпуск 2. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2001. – С.402-403; Зарубин В.Г. Крым в 1918-1919 году: интервенты, местные власти и население // Историческое наследие Крыма. –

2004. - №5. – С.31; Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит. Из истории крымскотатарской государственности и Крыма. - Казань, 1992. – С.106; Фельштинский Ю. Безумие во имя идей. Особая комиссия по расследованию злодеяний большевиков, состоящая при Главкомандующем Вооруженными Силами на Юге России, сообщает. // Родина. – 1999. - №10. – С.47; Оболенский В.А. Крым в 1917-1920 годы // Крымский архив. – 1994. - №1. – С.75-76.
20. Докладніше див.: Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С.186.
21. Там само. – С.187.
22. Підраховано за: Державний архів служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр.465. – Арк.11; Спр.473. – Арк.12; ДАОО. – Ф.П.3. – Оп.1. - Спр.29. - Арк.13; 56; Спр.33. - Арк.17; Отчет Одесской Губернской Чрезвычайной комиссии к IV Губернскому Съезду Советов. – Одесса, Издание Одесской Губчека, 1921. - С.28.

3.2. Кримськотатарські повстання

1. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч.2. – Симферополь, 1957. – С.7-8.
2. Южные Ведомости. – 1917. – 6 июля.
3. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С.47
4. Зарубин А.Г. Крымско-татарское национальное движение в 1917-1921 г.г. [Документы] // Вопросы развития Крыма. - Симферополь, 1996. - Вып.3. – С.24-27; Зарубин В.Г. К вопросу о первом опыте конституционного строительства в Крыму // Вісник Університету внутрішніх справ. Державно-правові проблеми Північного Причорномор'я: Історія та сучасність. – Х., 1999. - Вип. 7. - Ч.1. – С.101-102.
5. Бикова Т. Масовий терор у період утвердження радянської влади в Криму (1918-1921 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. - №2. – С.441.
6. Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму. 1917-1920. – Симферополь, 1927. – С.126.
7. ДАРК. – Ф.483. – Оп.4. – Спр.1285. – Арк.87.
8. Оболенский В.А. Крым в 1917-1920 годы // Крымский архив. – 1994. - №1. – С.75-76.
9. Крымский вестник. – 1919. – 4 марта.
10. Южные ведомости. - 1917. - 25 ноября.
11. Королев В.И. Таврическая губерния в революциях 1917 года. - Симферополь, 1994. – С.52-53.
12. Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. – Симферополь: Крымиздат, 1957. - Т.1. – С.154.
13. Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. - ноябрь 1920 г.). - Москва: ТЕРРА, 1992. – Ч.1. – С.85.
14. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Красный террор в Крыму: концепция // Крым и Россия: неразрывные исторические судьбы и культура. - Симферополь, 1994. – С.31-33.
15. Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. - Симферополь, 1998. – С.С.35.
16. Дубко Ю.В. Советская республика Тавриды: авантюра большевистского государственного строительства. – Симферополь, 1999. – С.162-163.
17. ДАРК. – Ф.483. – Оп.4. – Спр.1219. – Арк.2
18. Вольфсон Б. Изгнания германских оккупантов из Крыма. - Симферополь, 1939. – С.13.
19. Зарубин В.Г. Крым в 1918-1919 году: интервенты, местные власти и население // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №5. – С.31
20. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – С.7.

21. Зарубин В.Г. Из истории государственности Крыма в годы революции и гражданской войны. – С.101-138.
22. Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит. Из истории крымскотатарской государственности и Крыма. - Казань, 1992. – С.106.
23. Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник. - Симферополь, 2000. – С.56.
24. Зарубин В.Г. Об этноконфессиональном конфликте в Крыму (1918 г.) // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Выпуск 2. – Симферополь: Таврия - Плюс, 2001. – С.402-403.
25. Семенов И. Расстрел Совнаркома и Центрального Исполнительного Комитета Республики Тавриды в 1918 году // Революция в Крыму. – 1923. - №2. – С.122
26. Зарубин В.Г. Об этноконфессиональном конфликте в Крыму. – С.403
27. Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. – С.106.
28. Гарчев Т.Г., Кононенко А.П., Максименко М.М. Республіка Таврида. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – С.96.
29. Фельштинский Ю. Безумие во имя идей. Особая комиссия по расследованию злодеяний большевиков, состоящая при Главкомандующем Вооруженными Силами на Юге России, сообщает. – С.47.

3.3. Єврейські погроми на Півдні України і повстанство

1. Іванис В. Симон Петлюра - Президент України. - К.: Наукова думка, 1993 - С.134-135.
2. Самойлов Ф.А. К вопросу о социально-экономическом и политическом положении евреев Одессы в 80-90-х гг. XIX в. // Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на Півдні України. - Одеса, 1996. - С.30-31.
3. ДАОО. - Ф.3829. - Оп.1. - Спр.141. - Арк.8.
4. ДАОО. - Ф.3829. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.127.
5. ДАОО. - Ф.3829. - Оп.1. - Спр.156. – Арк.7, 43, 72-73.
6. ДАОО. - Ф.3829. - Оп.1. - Спр.147. - Арк.39.
7. ЦДАВО України. - Ф.2592. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.1.
8. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914 - 1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. - К., 1998. – С.155.
9. ЦДАВО України. - Ф.2592.- Оп.1.- Спр.3. - Арк.2.
10. Іванис В. Симон Петлюра - Президент України. – С.196.
11. Левін В. Висвітлення історії українського єврейства в "Короткій єврейській енциклопедії" // Укр. іст. журн. - 1994. - №1. - С.140-141.
12. ЦДАВО України. - Ф.1065. - Оп. 1. - Спр.140. - Арк.1.
13. ЦДАВО України. - Ф.1065. - Оп. 1. - Спр.16. - Арк.34.
14. Гриневич Е.В. К вопросу о еврейских погромах на Николаевщине (конец XIX – начало XX вв.) // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв: Атол, 2002. – С.240.
15. Котляр Ю.В., Міронова І.С. Єврейські колонії Березнегуватщини. – Миколаїв-Березнегувате: ТОВ ВіД, 2005. – С.15.
16. Деникин. Юденич. Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М.: Отечество, 1991. - С.138.
17. Там само. - С.63.
18. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – С.163.
19. Аршинов А.П. История махновского движения (1918-1921). – Запорожье: Дикое поле, 1995. - С.232-233.
20. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.) – С.265.

21. Там само.
22. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – С.268.
23. Чоп В. Євреї та проблема антисемітизму в історії махновського руху // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1998. – С.156-160.
24. ДАОО. - Ф.П.3. - Оп.3. - Спр.6. - Арк.64.
25. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). - Ф.940. - Оп.2. - Спр.293. - Арк.1-7.
26. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп. 1. – Спр.1198. – Арк.6, 42-43.
27. Там само. – Арк.44.
28. ДА СБУ. – Спр.476. – Арк.25.
29. Найман А.Я. Забута трагедія // Возрождение ХХІ век. – 2001. – апрель.
30. Кандель Ф. Очерки времен и событий. – Ч.3. (1882-1920). – Иерусалим: Ассоциация “Тарбут”, 1994. – С.323.

3.4. Німецьке і болгарське населення у повстанській боротьбі

1. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.12.
2. Там само. – Арк.13.
3. ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.30. - Спр.83. – Арк.2.
4. Авдеенко С. Последний атаман: повести и очерки из истории Таврического края. - Мелитополь, 1995. – С.52.
5. Там само. – С.49.
6. Махно Н. Воспоминания. – Кн. 3. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.) – К.: Украина, 1936/37-1991. – С.111.
7. Там само. – С.107.
8. Чоп В.М. Стосунки німців-колоністів Південної України з махновськими повстанцями – С.88.
9. Там само. – С.89.
10. Білаш В. Махновщина // Літопис революції. - 1928. - № 3. - С.193.
11. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. - К.: РВЦ “Проза”, 1993. – С.48.
12. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. – С.68.
13. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. –С.49.
14. Там само.
15. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – С.63.
16. Махно Н. Воспоминания. – Кн.3.- С.127.
17. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. –С.317.
18. Руднев В.В. Махновщина. - Харків, 1928. – С.32.
19. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. –С.189.
20. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. – С.68.
21. Чоп В.М. Стосунки німців-колоністів Південної України з махновськими повстанцями – С.90.
22. Голованов В.Я. Тачанки с юга. - Запорожье, 1997. - С.247.
23. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. –С.588.
24. Руденко В.Г. Правда о Несторе Махно // Выбор. - 1998. - 29 января.
25. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. –С.317.
26. Авдеенко С. Последний атаман: повести и очерки из истории Таврического края. – С.53.
27. Чоп В.Н. Нестор Иванович Махно. - Запорожье, 1998. – С.32.
28. Сергійчук В. Німці в Україні // Берегиня. - 1999. - № 2. - С.50.
29. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. –С.554.
30. Чоп В.Н. Нестор Иванович Махно. – С.72.

31. ЦДАГО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.252. – Арк.32.
32. Котляр Ю.В. Тилігуло-Березанський повстанський загін в історії Миколаївщини: новий погляд на проблему // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Випуск 16. - К.-Донецьк: Рідний край, 2001. – С.68-69.
33. Известия (Одесса). – 1925. – 28 июня.
34. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.12.
35. Там само. – Арк.13.
36. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп.8. – Спр.68. - Арк.10-12.
37. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) – С.152-153.
38. ДА СБУ. – Спр.465. – Арк.22.
39. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп.1. – Спр.155.- Арк.16.
40. ДА СБУ. – Спр.465. – Арк.40.
41. Там само. - Арк.42.
42. Там само. – Арк.11.
43. Там само.
44. Там само. – Арк.22.
45. Раковский М.Е. Крах григорьевщины // История СССР. – 1966. - №5. – С.50.
46. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – С.38.
47. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – С.215.
48. Щетенко Л.А. З історії німецьких колоній на Півдні України // Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку. – Ч.2– Херсон, 1997. – С.4.
49. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С.59.
50. ДА СБУ. – Спр.476. – Арк.25.
51. ДА СБУ. – Спр.473. – Арк.2.
52. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп.1. – Спр.1271. - Арк.1.
53. ДАМО. – Ф.Р.5859. – Оп.2. – Спр.4807. - Арк.21.
54. Росляков С. О. О немецких колониях на Юге Украины // Радянське Прибужжя. – 1995. – 27 травня.
55. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська обл. - С.467.
56. ДАМО. - Ф.Р.5859. – Оп.2. – Спр.4807. – Арк.111.
57. ДАХО. – Ф.Р.3264. – Оп.1. – Спр.61. - Арк.1-4.

Розділ 4. Етнічні меншини в добу тоталітаризму

4.1. Регулювання середовища національних меншин державними органами влади

1. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст.). – К.: Інститут історії України НАН, 2006. – С.152-153.
2. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / Ред. кол.: І.Курас та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – С.366.
3. Гусев В.І. Бунд, комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921 рр.). – К.: Асоціація “Україна”, 1996. – С.113.
4. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики. – Одеса: ТОВ ВіД, 2004. – С.226.
5. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.621. – Арк.1-2.
6. Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел. – Харьков, Госиздат Украины, 1923. - №21. – С.57.

7. Чирко Б. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) – К.: Наукова думка, 1995. – С.30.
8. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.223. – Арк.15-16.
9. ДАОО. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.351.- Арк.24.
10. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.324-325.
11. Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-і -1990-і роки). – К.: Либідь, 1994. – С.17.
12. Євтух В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспект. – К.: Либідь, 1997. – С.13.
13. Коламыйченко И.И. На путях социалистической реконструкции. – К.: Наукова думка, 1978. – С.278.
14. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах непу. // Київська старовина. – 2000. - № 5. – С.142.
15. ДАОО. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.2-10.
16. ДАОО. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.1606. – Арк.1-2.
17. Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України. – С.46.
18. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. – К.: Наукова думка, 1982. – С.335.
19. Чирко Б.В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні, 1923 – 1930 рр. // Укр. іст. журн. – 1998. - № 6. – С.75.
20. Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні. // Сучасність. – 1995. - № 12. – С.77.
21. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства, 1921 – 1923. – К.: Наукова думка, 1961. – С.227.
22. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки. – С.129. 12
23. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан. // Укр. іст. журн. – 1999. - № 3. – С.15.
24. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах непу. – С.141.
25. Німці в Україні: 20 – 30-ті рр. ХХ ст.. Збірник документів державних архівів України. – К.: Либідь, 1994. – С.189.
26. Бернштейн О. До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20 -30-ті рр. ХХ ст. // Запорожские еврейские чтения. - Вып. 3. – Запорожье, 1999. – С. 67.
27. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах непу. – С.137.

4.2. Адміністративно-територіальні перетворення національних одиниць

1. За станом на 1 січня 1924 р. Одеська губернія адміністративно співпадала з територіальними межами Півдня України.
2. Національні меншості на Україні (реєстр селищ). – Харків: Держвидав України, 1925. – 65 с.
3. Всесоюзний перепис населення 1926 р. – Т. XIII. – М.: ЦСУ ССРСР, 1929. – VII, 464 с.
4. Складено та підраховано за: Всесоюзний перепис населення 1926 р. – Т. XIII. - М.: ЦСУ ССРСР, 1929. – С.12-13, 22-23, 26-27, 30-31, 35-36.
5. Складено та підраховано за: Черлунчакевич Н. Национальный состав Советской Украины (Приложение IV). – Х.: ДВУ, 1925. – С.31.
6. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / Історичні зошити /. – Київ: Інститут історії України АН України, 1993. – 58 с.
7. Там само.

8. Будько Є. Українські німці? // Україна. – 1993. - № 21. – С.10-13.
9. Кравчук Л. Німці мають право повернутися на південь України // Зоря. – 1992. - 22 лютого.
10. Холодулькин А.В. В дружбе и добрососедстве // Южная правда. – 1998. – 5 декабря.
11. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. - С.1-58.
12. Черкаський А.В. До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки ХХ ст. // УІЖ. – 1993. - № 11-12. – С.87-91.
13. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. - 80 с.
14. Там само.
15. Тригуб П.М. Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. ХХ ст. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. - Вип.5. – Херсон: Айлант, 2001. – С.143–147.
16. Черкаський А.В. До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки ХХ ст. // УІЖ. – 1993. - № 11-12. – С.87-91.
17. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – С.1-58.
18. ДАХО. – Ф.Р.2. – Оп.1. - Спр.1431. – Арк.48.
19. ДАМО. – Ф.Р.161. – Оп.1. - Спр.1157. – Арк.314.
20. Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины. – Бахмут - Харьков: Держвидав України, 1925. – 110 с.
21. Чехович В. Національні меншини в Україні: політико-правовий досвід 20 – 30-х років ХХ ст. // Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: Словник-довідник. – К.: “Либідь”, 1997. – С.312-313.
22. ДАХО. – Ф.Р.2. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.147-150.
23. Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920 – 1930 рр.) // УІЖ. – 1991. - № 2. – С.45-54.
24. Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20 – 30-х роках // УІЖ. – 1990. - № 1. – С.51-64.
25. Миколаївський обласний державний архів. Путівник. – К.: Наукова думка, 1966. – 295 с.
26. ДАМО. – Ф.Р.161. – Оп.1. - Спр.1035. – Арк.6.
27. Козирева М.Е. Адміністративно-територіальні перетворення та соціально-економічний розвиток німецьких районів Півдня України у 20 – 30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці: Збірник. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. – Т.5: Історичні науки. – С.83-88.
28. ДАМО. – Ф.Р.161. – Оп.1. - Спр.1165. – Арк.62.
29. Херсонський обласний державний архів: Путівник. – К.: Наукова думка, 1971. – 414 с.
30. Складено та підраховано за: Національні меншини в Україні, 1920 – 1930-ті роки: Іст – картогр. атлас / Упоряд.: М.І.Панчук та ін., - К.: Четверта хвиля: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – С.17-35, 42-47, 54-61, 67-78, 85-88, 99-101; ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.541. – Арк.117, 124; Спр.472. – Арк.19-20, 33, 41.
31. Козирева М.Е., Ліньов А.А. Особливості функціонування Карл-Лібкнехтовського району як німецької національної адміністративно-територіальної одиниці // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку: Зб. наук. праць: У 3-х ч. – Миколаїв, Одеса: Тетра, 1999. – Ч. 2. – С.307-311.
32. Кудряченко А.І. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – К.: Наук. думка, 1995. – 74 с.
33. ЦДАВО України. – Ф.Р.413. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.38.
34. ДАМО. – Ф.Р.2201. – Оп.1. - Спр.31. – Арк.2.
35. Тригуб П.М. Ландауський (Карл-Лібкнехтівський) німецький національний район на Миколаївщині // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в

- Україні: традиції і сучасність” (Матеріали пленарного та секційних засідань). – Ч. I. – Київ: Рідний край, 1995. – С.254-255.
36. ДАМО. – Ф.П.12. – Оп.18. – Спр.3. – Арк.13.
 37. ЦДАВО України. – Ф.Р.413. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.45-48.
 38. ДАХО. – Ф.Р.2. – Оп.1. – Спр.867. – Арк.110.
 39. Козирева М.Е., Ліньов А.А. Особливості функціонування Карл-Лібкнехтовського району як німецької національної адміністративно-територіальної одиниці – С.307-311.
 40. Миколаївський обласний державний архів. Путівник. – Наукова думка, 1966. – 295 с.
 41. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – С.1-58.
 42. ДАМО. – Ф.Р.161. – Оп.1. – Спр.1161. – Арк.86.
 43. Херсонський обласний державний архів: Путівник. – К.: Наукова думка, 1971. – 414 с.
 44. ДАХО. – Ф.Р.2. – Оп.1. – Спр.1398. – Арк.54-55.
 45. Національні меншини в Україні, 1920 – 1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд.: М.І.Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – 104 с.
 46. ЦДАВО України. – Ф.Р.413. – Оп.1. – Спр.472. – Арк.20.
 47. Козирева М.Е. З історії німецьких національно-адміністративних утворень на Півдні України. Карл-Лібкнехтський (Ландауський) національний район // Краєни. – Миколаїв, 1993. – Вип.2. – С.15-19.
 48. История советской Конституции (в документах). 1917 – 1956 гг. – М.: Госюриздат, 1957. – 1046 с.
 49. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.530. – Арк.18.
 50. Німці в Україні в 20 – 30-і рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України. – К.: Ін-т історії України, 1994. – 244 с.

4.3. Польський фактор в антибільшовицьких виступах 1920-1921 рр.

1. Гарліцкі А. Дивна війна 1920 р. // Всесвіт. – 1991. – № 3. – С.159.
2. Там само. – С. 160.
3. ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.826. – Арк.235, 237.
4. Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921 – 1923 рр.) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4. – С.62.
5. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С.264.
6. ЦДАВО України. – Ф.67. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.33-34.
7. ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.826. – Арк.178.
8. Котляр Ю. Роль польського фактору в українському повстанському русі і Південний регіон – С.111.
9. Шатайло О.Л. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 2000. – С.55.
10. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К., 1995. – С.178.
11. Денисюк Ж. 3-я Залізна дивізія армії УНР // Військово-історичний альманах. – 2002. – Число 1 (4). – С.14-15.
12. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – Харків, 1924. – С.15-16.
13. Там само.
14. Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921 – 1923 рр.) – С. 66.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.408. – Арк.30.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1261. – Арк.3.
17. Гуль Р.Б. Красные маршалы: Тухачевский, Ворошилов, Блюхер, Котовский. – М., 1990. – С.246.

4.4. Етнічні меншини у антикомуністичних акціях 1921-1931 рр.

1. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.) // Літопис революції. - 1929. - №2 - С.139.
2. Там само. - С.143.
3. Там само. - С.148.
4. Иванова З.М. Ревкомы в борьбе за упрочнение Советской власти в левобережных районах Молдавии в 1919 - первой половине 1921 гг. – Кишинев,1963. – С.82-83.
5. Козельський Б.В. Шляхом зрадництва і авантюр. Петлюрівське повстанство. - Х.: Державне видавництво України, 1927. - С.35.
6. ДАОО. – Ф.3. – Оп.1. - Спр.33. - Арк.17.
7. Там само.
8. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.)- С.146.
9. Там само. - С.148.
10. Иванова З.М. Ревкомы в борьбе за упрочнение Советской власти в левобережных районах Молдавии в 1919 - первой половине 1921 гг. - С.83.
11. ДАОО. - Ф. 3. – Оп.1. - Спр.29. - Арк.56.
12. Там само. - Арк.13.
13. Отчет Одесской Губернской Чрезвычайной комиссии к IV Губернскому Съезду Советов. – Одесса: Издание Одесской Губчека, 1921. - С.28.
14. ДАОО. - Ф. 3. – Оп.1. - Спр.265. – Арк. 15.
15. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. - К., 1998. - С. 285-286.
16. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру. – Детройт, 1986. - С. 29.
17. Гальчевський - Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. - Краків: Українське видавництво, 1941. - С.17.
18. ДА СБУ. – Спр.473. – Арк.12.
19. Ишин А.В. К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №5. – С.47.
20. ДАОО. - Ф.3. – Оп.1. - Спр.394. – Арк.29.
21. Антіпов Ю. Останні повстанські загони на Одещині (1922-1924 рр.) // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Випуск 4. – Одеса: Optimum, 2007. – С.102.
22. Рыбакова А.В. Бандитизм на юге Италии в 16-19 вв. Как социальный феномен. Проблема исследования // Вестник Московского университета. – Серия 8. – 2000. - №1. – С.10-15.
23. Ишин А.В. К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №5. – С.48.
24. ДА СБУ. – Спр.465. – Арк.11.